

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за изследване на обществата и знанието
Секция „Социален контрол, отклонения и конфликти”

Шабан Шабан Даракчи

ДИНАМИКА В ПРЕДСТАВИТЕ ЗА ДЖЕНДЪР,
СЕКСУАЛНОСТ И БРАК СРЕД БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ:
СЛУЧАЯТ БРЕЗНИЦА

АВТОРЕФЕРАТ

За получаване на образователна и научна степен
“ДОКТОР”

Научна специалност „Социология” шифър: 05.11.01

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
Проф. д.с.н. Валентина Златанова

София, 2013

Дисертационният труд е обсъден и одобрен за насочване към защита на заседание на секция „Социален контрол, отклонения и конфликти” към Института за изследване на обществата и знанието при БАН на 24 септември 2013 г.

Дисертацията се състои от въведение, изложение в пет глави, заключение и списък с използвана литература. Общият ѝ обем е 235 страници, от които 223 страници е основният текст. Цитираните библиографски източници включват 158 източника, от които 57 на български и 101 на английски език.

Публикациите по темата на дисертационния труд са 7.

Научните доклади по темата на дисертацията са 13. Те са представени на научни конференции и семинари в България, Полша, Канада, Словакия, Латвия, Литва, Англия, Македония, Сърбия, Босна и Херцеговина, Турция и Белгия.

Защитата на дисертацията ще се проведе на 2013г. в Заседателната зала на ИИОЗ (ул. "Московска"13 А) на заседание от избрано от Научния съвет на ИИОЗ жури.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в канцеларията на ИИОЗ, ул. Московска № 13А.

I. Обща характеристика на дисертационния труд

1. Актуалност на темата и обосновка на изследването

Различието е постмодернистки приоритет и подход в социалните науки (Cranny, 2003: 109). Социологическото внимание се префокусира от обществото, разглеждано като система, към групите, общностите, субкултурите и малцинствата. Универсалните социални редове са заменен от локално познание, което е изработено с цел имплементиране на научните познанията в създаването и управлението на публични политики. Придържайки се към принципа на признаване на многообразието и различието, **актуалността** на настоящия дисертационен труд се определя от необходимостта да се проследят, систематизират и анализират механизмите, чрез които се конструират нагласите към джендър ролите и сексуалността и да се проследи динамиката в представите за джендър роли сред българите мюсюлмани и факторите, които оказват най-голямо влияние в този процес.

Тази необходимост е свързана главно с две основни тенденции. **Първо**, след 1989 година изследванията посветени на сексуалността, сексуалното поведение и джендър отношенията в различните етническите групи в страните от Източна Европа, в това число и България са изключително малко (Kulpa& Mizielinska, 2011) и това довежда до проблеми свързани с липса на адекватна и научно обоснована информация за изготвянето на стратегии за адекватни публични политики в рамките на националните политически стратегии за джендър равенство (Dahal, &E. Bisogno, 2007).

Втората основна предпоставка е свързана със съвременните демографски, икономически и политически процеси в България. Това налага проследяване на динамиката в представите за джендър и сексуалността чрез междугенерационен анализ като основната изходна перспектива е връзката между съвременните глобализационни процеси и тяхното влияние върху представата за социалния пол и отношението към сексуалността. През 2000 година официалната статистика¹ отчита значително постоянен прираст на населението в мюсюлманските общности, нисък процент на разводи и сексуално преносими болести. Тази тенденция рязко се променя в последните десет години като броят на разводите се увеличава и представите за сексуалността и джендър ролите и семейно-брачните модели търпят промяна. Това

¹ НСИ

изследване ще се опита да направи сравнителен анализ, търсейки вероятните причини за тези промени и основните фактори оказващи влияние в този динамичен процес.

Третата основна причина е необходимостта от имплементиране на така наречената интерсекционалност в джендър социологията с цел по-голяма обективност на социологическото изследване на джендър проблемите.

2. Цели и задачи на дисертационния труд

Основната цел на изследването е да се направи един цялостен, многофакторен и изчерпателен анализ на динамиката в представите за междуполовите взаимоотношения, сексуалността и брако-разводните процеси и начина, по който се изграждат представите за тях в рамките на една сравнително голяма **българска мюсюлманска общност**, данните от която да бъдат приложими с известни уговорки и към другите общности с подобен религиозно-исторически, социално-икономически и демографски профил.

Задачите за постигането на тези цели са следните:

1. Да се направи сравнителен критически анализ на основни социологически теории, които имат отношение към темата на изследването и въз основа на това да се определят индикаторите, които ще бъдат използвани в емпиричната част на изследването.

2. Да се конструира теоретичен модел на изследването и да се определи начинът, по който се конструират ценностите и нагласите касаещи междуполовите взаимоотношения, сексуалността и бракът като социологически феномени. Тук водещи теории са тези на Пиер Бурдийо и Мишел Фуко. Изборът на тези теории е продиктуван от евристичния потенциал на методологията и индикаторите, които са приложими в изследваната общност предвид историческото, икономическото и демографското ѝ развитие.

3. Да се изгради система от понятийни индикатори, с помощта на които да се проведе емпиричното изследване, използвайки междугенерационен анализ с цел да се проследи социалната динамика и промени засягащи отношението мъже – жени, брак и сексуалност и съответната промяна във вътрешно общностните нагласи, ценности и отношение.

4. Да се изведат основните фактори, които оказват влияние върху динамиката в представите за джендър , брак и сексуалност в изследваната общност.

3. Изследователска теза и хипотези

Тезата на настоящата дисертация, е че религията сред българите мюсюлмани не оказва силно влияние в процесите на конструиране на джендър ролите, сексуалността и брака като социологически феномени, защото религията не се познава в дълбочина и фактологичност, а само конституира официално-общностните рамки на мислене и възприятие. Традиционните нагласи към междуполовите отношения в мюсюлманската общност се конструират в трудовия процес, включващ взаимоотношенията между родители и деца, с помощта на сложна система от обичаи, практики и езикова рамка и основен разграничителен принцип „ние-другите”. Динамиката в нагласите спрямо джендър ролите, сексуалността и брака са повлияни е последователен процес, повлиян от комплекс от фактори, в това число политически, икономически, образователни, медии и миграция, които са исторически и хронологически обусловени и всеки предходен изгражда и подготвя условия за проявата и реализацията на следващия.

Анализът на дисертационния труд е воден от **шест основни хипотези**, които ще бъдат верифицирани в хода на изследването:

- Джендър ролите, джендър идентичността, сексуалното поведение и брако-разводните отношения са социално конструирани категории, които варират в рамките на различни култури и различни исторически периоди и са повлияни от религиозни, икономически и политически фактори.
- Религията не оказва силно влияние за конструирането на джендър ролите, сексуалното поведение и брако-разводните отношения при българите мюсюлмани.
- Конструирането на джендър ролите, сексуалността и брака в изследваната общност се извършва на принципа на отричането и дихотомията „ние - другите” в резултат на историческите процеси на сегрегация, преименуване и „капсулиране” познати като Възродителен процес и това е причината голяма част от традиционните нагласи касаещи джендър взаимоотношения да са запазени и до днес.

- Отварянето на СОУ през 1999 година и покачващият се процент на хората с висше образование оказва най-съществено влияние върху динамиката в представите за джендър идентичност, джендър роли и брако-разводните отношения в общността.
- Глобализационните процеси и медиите са най-силният фактор, влияещ върху динамиката върху нагласите и ценностите свързани със сексуалността и сексуалното поведение сред българите мюсюлмани в изследваната общност.
- Жените с висше образование и се еманципират в по-голяма степен от жените със средно образование в изследваната общност, което е пряко следствие от миграцията в големи градове с цел придобиване на по-висока образователна степен

4. Теоретичен модел, работна стратегия и методология на изследването

Настоящият теоретичен модел и е базиран на интерсекционалната теория. Изследователите свързват интерсекционалната теория с името на Кимбърли Креншоу, която през 1989 публикува статия, в която критикува и анализира неефективните антирасистки политики и твърди, че расата и сексуалната ориентация са обвързани с джендър идентичността и не могат да бъдат разглеждани отделно. В общи рамки, интерсекционалната теория е постмодерна феминистка теория², чиято основна концепция е включването на различни биологични, социални и културни специфики като джендър, класа, раса, сексуална ориентация, религия, етнос, физическа външност и тялото като домейн на сексуалността и джендър конструкциите (Connell, 2012) анализирайки как тези компоненти взаимодействат и се комбинират помежду си на много нива и по този начин допринасят за множествена социална изключеност и джендър неравенства.

Основните вътрешни разграничения или подходи в интерсекционалната теория са *антикатегориалният подход*, който смята, че стереотипите в дадено общество са изградени на база комбинацията между джендър и останалите социални категории, докато *интеркатегориалният подход* се интересува повече от това как тези изградени

² Независимо, че интерсекционалната теория е смятана за продукт на постмодернизма и феминистката литература от този период, можем да търсим нейните корени още с зараждането на феминистките и гей движенията от 70-те години, защото независимо, че не са били концептуализирани и дефинирани, борбите и програмите на тези движения включват идеята за множествена дискриминация, в която расата, класата и сексуалната ориентация не се взимат предвид в публичните политики по това време в САЩ.

рамки се променят във времето. Лесли Маккол, прави важна крачка, обединявайки двата подхода и твърди, че освен конструирането на джендър стереотипите и проследяването на тяхната динамика, трябва да се обръща внимание на тези, които не спазват „наложената има рамка” от обществото и да се изследват причините за този джендър неконформизъм (McCall, 2005). В настоящото изследване, това ще бъде водещ методологичен подход: *да се проследи не само конструирането и динамиката по отношение на джендър проблемите и сексуалността сред българите мюсюлмани, но и да се изведат основните мотиви за този „пробив”, фокусирайки върху респондентите, които „чупят” изграждания с векове „джендър ред” в тази общност.* В настоящата дисертация се допуска, че мъжете също страдат от идеологията на патриархалния джендър ред (Connell, 2005; Бадентер, 2002; Бурдийо, 2002) и тяхната „ситуация” или „социодицея”, по думите на Пиер Бурдийо, ще бъде интегрирана в изследването, отчитайки начините на конструиране на мъжествеността и динамиката в представите за мъжественост. Това се налага с оглед на това, което Майкъл Кимел отбелязва, а именно необходимостта мъжете в джендър изследванията да не бъдат разглеждани само като патриархални опресори, а като личности, чиито живот и всекидневие доста често се различава от негативния дискурс, който им приписва феминизмът (Kimmell, 2011).

Предвид зададените цели стратегията на настоящото изследване може да се определи като *монографично изследване* (case study) съчетано с качествени данни. Тази стратегия набира все повече привърженици в България, след като в Западна Европа и САЩ тя има дълга традиция. Комбинацията между „case study” и качествени методи, дава много надеждни данни за определен социален феномен или процеси в дадена общност, защото качествените методи дават много задълбочена информация, която не може да се регистрира с обикновено ЕСИ.

Обект на изследване са жителите на с. Брезница, разположено в полите на Пирин планина с постоянно население от 3700 души. Изборът на общност не е случаен, а е продиктуван от специфичният и профил на затворена традиционна общност със запазени традиции и обичаи и изключително нисък процент на смесени бракове и емиграция, както вътрешна, така и външна, в която в последните 10 години се наблюдава динамика по отношение на нагласите за джендър роли, сексуално поведение, брак и разводи.

Методите, които ще бъдат използвани за набиране на информацията, чрез индикаторната система, трябва да са максимално адекватни предвид темата и предмета на изследването и заложените цели в теоретичният работен план. Методологията е обосноваване защо дадена епистемология може да бъде използвана за дадено изследване, а методът е този, който служи за събиране на информация (Sprague, J& Kobrinowich, D., 2006). Ето защо, е необходимо да изброим методите за регистрация на информацията, привеждайки и необходимата аргументация за тяхното използване:

• **Включено наблюдение(наблюдение с участие)**

Това е един от най- плодотворните методи за изследване на специфични теми като джендър и сексуалност, предвид спецификата на темата в една традиционна общност. Според Бурдийо, етнологическото описание е „детектор” на всички малки компоненти засвидетелстващи мъжкото господство и по този начин е идеален инструмент за историческа археология на несъзнаваното, в исторически план, а не в личен или психологически. От тази гледна точка, това прави този метод изключително подходящ. В тази връзка Бурдийо казва „социологията на пола и сексуалността намира продължение в социалните вселени, където несъзнателното се вкоренява и възпроизвежда (Бурдийо, 2002: 128). Според друг известен учен, посветил кариерата си на джендър изследвания, Конъл, включеното наблюдение и документалните архиви осигуряват много надеждна информация в изследването на джендър взаимоотношенията (Connell, 2005: 31).

• **Дълбочинно интервю**

Типът на дълбочинното интервю, използвано в това изследване е *полу-структурирано* и е базирано на основните индикатори от индикаторната система, които служат за отправни точки в търсене на дълбоката мотивация, стояща зад даден социален феномен или тенденция. Имайки предвид пионерските работи на Бронислав Малиновски и Маргарет Мийд посветени на сексуалността сред различни племена, можем да кажем , че за целите на настоящото изследване дълбочинните интервюта за нагласите по отношение на джендър ролите, сексуалността и брака, съчетани с наблюдението са най-добрият инструментариум, предвид спецификата на темата, и изследваната общност, в която да се „говори” за сексуалността е „забранено” и дори „непристойно” в много случаи. От тази гледна точка интервютата в това изследване трябва да бъдат подкрепени с наблюдения. Само по този начин, съчетавайки двата метода, можем да проникнем в онези ядра на мисълта и нагласите, които остават

неразкрити за ‘чужденеца’ в смисъла на Шютц. Само по този начин можем да разкрием пластове, които не са забележими с просто око и се взимат за очевидности, приети на доверие. Да се изследва сексуалността е много трудно, защото хората, които разказват историите, впоследствие биват интерпретирани от изследователи и са представяни на публиката, която „консумира тази история (Plummer, 1995.) Тези истории могат да бъдат изкривени и интерпретирани по множество неблагоприятни за източника на информация начини. Социологическото изследване на сексуалността трябва да спазва един основен принцип - този на етиката, когато събира и интерпретира подобен род информация. **Изследователят винаги трябва да си дава сметка, че работи с човешки индивиди и да зачита правото на анонимност, опитвайки се да представим информацията максимално достоверно и обективно.**

За заключение на настоящото изложение и методологическа прецизност трябва да споменем предвидимите **недостатъци и предимства** на поставеният изследователски проблем и предвидената методология. Основният недостатък тук е фактът, че изследването обхваща определена административна и географска единица и евентуалното екстраполиране на получените резултати ще бъде възможно само с детайлно сравнение на сходствата и разликите в историческото минало и социално-икономическият профил на други общности, към които се съотнасят получените данни. Главното предимство в изследователската работа и достоверността на получените резултати е фактът, че тази общност не възприема изследователя като „чужд”, защото той е част от тази общност. В изследваната общност съществуват практики и събития, които остават скрити за окото на изследовател, който е приеман за чужд. В интервютата и наблюденията хората многократно споделяха, че не биха говорили за теми като сексуалност и семейни взаимоотношения с човек, когото не познават. От тази гледна точка, социологически погледнато остава проблемът с обективността на изследователя. За да се постигне максимална обективност в четвърта глава са изложени индикатори, които дават възможност да се направи проверка на резултатите от изследването, като се спазва същата методология. Освен това, позицията на изследователя се ръководи предимно от феминисткия подход в джендър изследванията, които „позволява” намесата и заемането на позиция, в случаите на социални конфликти и неравенства, които са в ущърб на общественото развитие и пряко и косвено дикриминират определени групи. В тези случаи превръщането на даден проблем във

„видим” е не само подход, а задължение, защото социологическата теория е теория, която признава различието и човешките права като универсални ценности.

5. Аprobация на изследването

Дисертационният труд е обсъден на разширено заседание на секция „Социален контрол, отклонения и конфликти” при ИИОЗ, БАН.

Резултатите от изследването по дисертационния труд са докладвани на следните международни конференции и семинари:

1. **“Conaught summer institute on gender and religion”**- 12- 22 august, Toronto, Canada
2. **“Being together in diversity”**- 20-26 may, 2013.
Riga, Latvia- invited speaker.
3. **“International student gender congress”**- 24-27 April, 2013. Maltepe University, Istanbul, Turkey- invited speaker.
4. **Научна конференция посветена на 105-годишнината от рождението на Иван Хаджийски**- Троян, 2013
5. **“Talking bodies”** – International and interdisciplinary conference on gender studies- Chester, UK. 25-28 march, 2013.
6. **“Gender and sexuality in Eastern Europe”**- research stay at Comenius University- 01.03.2013- 25.04.2013, Bratislava, Slovakia
7. **“Gender on Balkans: networking and cooperation”**. Tuzla, Bosnia and Herzegovina- 12- 17 December, 2012- invited speaker
8. **“Regions of memory: a comparative perspective on Eastern Europe”**- 26-29 November, 2012 Warsaw, Poland.
9. **“Keep the faith”**- IGLYO seminar on gender and religion - 30 October- 04 November 2012. Brussels, Belgium.
10. **“Gender and LGBTQI seminar”** organized by FYEG and GEF. 03-08 October, Belgrade, Serbia.
11. **“3D project- leadership and creativity”**- training programme. 04 - 12 August 2012, Vilnius, Lithuania.

12. **“Alpbach summer school on European integration and gender”**- 15- 25 September 2011, Belgrade, Serbia.
13. **“International summer school on religion and public life”**. 4- 18 July, 2011. Plovdiv, Bulgaria.
14. **“Ohrid summer school on gender studies”**- 18- 30 June 2011, Ohrid, Macedonia.

По време на докторантурата докторант Шабан Даракчи работи по четири международни проекта, които са тясно свързани с темата на дисертацията:

1. **"Building Grassroots Democracy in Minority Communities"**. Sofia- Bulgaria& Chicago, USA. 01 March- 12 November, 2013.
2. **"Standing by Trans and Intersex People in Bulgaria"**. Held at European Association for the Defence of Human Rights- Bulgaria: Project Manager. May- December, 2013.
3. **“Social disparities and regional differences in school-to-work transitions in Bulgaria”**- Institute For the Study of Societies and Knowledge- Bulgarian Academy of Sciences. April- July, 2013.
4. **“Pomaks in Bulgaria”**- February- May, 2013. Financed by “Conrad Adenauer” Foundation in Sofia- Project Manager.

Въз основа на научните постижения, участия на конференции и проекти, през месец май 2013 година, Шабан Даракчи печели наградата за най-млад учен „ Иван Евстратиев -Гешов” присъждана в осемте тематични направления на БАН.

II. Съдържание на дисертацията

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ..... Error! Bookmark not defined.

Въведение..... Error! Bookmark not defined.

Глава I: Социологическото изследване на джендъра - теоретични и методологически аспекти Error! Bookmark not defined.

1.1. Въведение в джендър социологията.....**Error! Bookmark not defined.**

1.2. Пол и джендър.....**Error! Bookmark not defined.**

1.3. Джендър социализация.....**Error! Bookmark not defined.**

1.4. Социално-психологически теории за джендър социализацията.....**Error! Bookmark not defined.**

1.5. Социологически подходи за изследване на джендър проблематиката.....**3Error! Bookmark not defined.**

Глава II: Социологически аспекти на сексуалността..... Error! Bookmark not defined.

2.1. Ранни теории за сексуалността в социалните науки.....**Error! Bookmark not defined.**

2.2. Сексуална социализация.....**Error! Bookmark not defined.**

2.3. Сексуална идентичност.....**Error! Bookmark not defined.**

2.4. Властови измерения на сексуалността.....**Error! Bookmark not defined.**

2.5. Постмодерни теории за
сексуалността.....**Error! Bookmark not defined.**

**Глава III: Брак и развод: основни социологически аспекти и индикатори за
изследване.....** Error! Bookmark not defined.

3.1. Основни термини и
концепции.....**Error! Bookmark not
defined.**

3.2. Функциите на брака: ранните теории за брака в социологията
.....**Error! Bookmark not defined.**

3.3. Теория за конфликта в рамките на брака и семейството
.....**Error! Bookmark not defined.**

3.4. Постмодерното социологическо третиране на брака и
семейството.....**Error! Bookmark not defined.**

3.5. Развод: социологически
подходи.....**Error! Bookmark not defined.**

**Глава IV: Джендър, религия, етнос и политика. Теоретичен модел на изследването
и понятийно-индикаторна система.....** Error! Bookmark not defined.

4.1. Джендър аспекти на социализма в
България.....**Error! Bookmark not defined.**

4.2. Религия, етнос и джендър - теоретични
перспективи.....**Error! Bookmark not defined.**

4.3. Връзката между религия и джендър - основни теоретични
подходи.....**Error! Bookmark not defined.**

4.4. Етнос и джендър - теоретични подходи и хипотетични
допускания.....**Error! Bookmark not defined.**

4.5. Изследователска стратегия и понятийно-индикаторна
система.....**Error! Bookmark not defined.**

**Глава V: Джендър, сексуалност и брак при българите мюсюлмани: социално
конструиране и социална динамика.....** Error! Bookmark not defined.

**5.1. Динамика в представите за джендър роли и джендър
идентичност.....**Err
or! Bookmark not defined.

5.1.1. Социализация и джендър роли.....	Error! Bookmark not defined.
5.1.2. Динамика в нагласите за джендър роли и идентичност.....	Error! Bookmark not defined.
5.1.3. Скритото господство на жените.....	Error! Bookmark not defined.
5.2. Сексуалност и сексуално поведение: символи, функции, роли и динамика.....	Error! Bookmark not defined.
5.2.1. Сексуална социализация.....	Error! Bookmark not defined.
5.2.2. Власт и сексуалност.....	Error! Bookmark not defined.
5.2.3. Сексуално поведение и сексуална култура.....	Error! Bookmark not defined.
5.3. Брак и развод при българите мюсюлмани.....	Error! Bookmark not defined.
5.3.1. Бракът като ценност и капитал.....	Error! Bookmark not defined.
5.3.2. Ранните бракове и смесените бракове - причини и тенденции.....	Error! Bookmark not defined.
5.3.3. Разводи- причини и тенденции.....	Error! Bookmark not defined.
Заклучение.....	Error! Bookmark not defined.
Използвана литература:.....	Error! Bookmark not defined.
ПРИЛОЖЕНИЕ 1.....	Error! Bookmark not defined.

III. Синтезирано изложение на дисертационния труд

Въведение

Във въведението на дисертационния труд е представен проблемът и е обоснована значимостта на изследването. Формулирани са целта, задачите и ограниченията, както и тезата и хипотезите на изследването, които бяха изложени подробно в общата характеристика по-горе. Маркирано е съдържанието на дисертационния труд в неговите отделни глави.

Въведението на дисертационния труд прави хронологическа обосновка за възникването и развитието на джендър социологията като академична дисциплина. Изходна точка във въвеждащите щрихи е бинарната опозиция култура природа, която легитимира изучаването на социалния пол (джендър) в лоното на социалните науки. Тази бинарна опозиция или дихотомия, наричана още Картезиански дуализъм, се превръща в своеобразен модел на мислене и анализ на езика, всекидневният живот и концепции през последните два века.

Друг основен акцент във въведението на дисертацията са тенденциите при съвременното изучаване на джендър отношенията. Конструирането на половете и сексуалността са може би една от най-диференцираните и фрагментирани социологически категории, за нуждите на които е необходимо комплексно многофакторно изследване съобразено с политическите, икономическите и етно-религиозни специфики и условия на всяка държава и общност. **Регионализацията и диференциацията** са основните методологически характеристики, които описват пола като социологическа единица и потвърждават твърдението на Антъни Гидънс, че полът е един от четирите основни проблеми, с които се сблъсква съвременната социологическа наука.

Първа глава

Социологическото изследване на джендъра - теоретични и методологически аспекти

Първият параграф на първа глава е озаглавен „**Въведение в джендър социологията**” В първа част на първа глава се акцентира върху обособяването на джендър социологията като много важен процес, който позволява използването на социологическите методи и подходи и дава ценна информация и обяснителни инструменти, които могат да се използват в практиката и съвременните публични политики. Друг важен аспект от това изложение е дефинирането на мъжествеността и женствеността като практики, роли и програма, която определя цялата гама от действия на индивидите в техния живот (Schippers, 2007: 93).

В подглавата „**Пол и джендър**” е направено разграничението между биологичен пол и джендър като обяснителен и работен термин, използван в социалните науки и по специално неговата употреба в контекста на социологическите изследвания. Полът (*sex*) е биологична характеристика построена на база репродуктивни органи и вторични полови белези като окосмяването, тембъра на гласа и др. Джендър е онова социално конструирано единство³, което се базира на пола и преписва определени социални норми, роли и поведение на мъжете и жените, експлицирано в мъжествеността и женствеността. Полът е продукт на природата и биологията, докато джендър е категория акумулирала културните, социално-политическите и историческите особености формиращи представите за мъж и жена в дадено общество или общност. От тази гледна точка джендър идентичност е коренно различен термин от сексуална идентичност. Тяхното разграничение е от изключителна методологична важност.

Друго важен аспект на изложението е спецификата, която налага употребата на термина джендър в българската наука. Първо, понятието социален пол създава дискурс на непознаваемост и допълнително обърква представата за значението на термина, когато се употребява в публичното пространство и академичните среди в България. Джендър е нова дисциплина за българската научна школа и за това терминът джендър е достатъчно провокативен и атрактивен от лингвистична гледна точка за да грабне

³ Eckert, P & McConnell-Ginet, S. 2003)

вниманието на обществеността, като същевременно фокусира и акцентира върху специфичната материя, която изучава.

Второ, понятието род, което се опитват да наложат редица автори⁴ е изключително неправилно употребено що се отнася до социологическото изучаване на половете, защото „родът” е предимно етнологическа и антропологическа категория, която се използва при анализа и описанието на родови взаимоотношения. Това се потвърждава от анализите на Бурдийо в неговите изследвания на родовите връзки (Бурдийо, 2005).

Друг основен аргумент в критиката за използване на джендър идва от теорията на Норберт Елиас, който твърди, че един от основните проблеми на съвременните социални науки, е че нямат собствени термини, изработени и рефлексивно изпробвани в практиката и трябва да се изградят такива за по-лесно опериране на научно ниво, както и за осъзнаването им и обществено им възприемане в ежедневието официално публичен диалог. Определено един от най-силните аргументи за използването на понятието джендър в българската социология е свързан с фактът, че този термин ни дава възможност да преодолеем трудностите при превода на много термини, развити и използвани в западноевропейските джендър школи. Типичен пример за това е терминът „gender backlash”, или терминът *джендър идентичност* които е невъзможно да бъдат преведени заедно с термина социален пол.

В третия параграф на първа глава озаглавен „**Джендър социализация**” е разгледана джендър социализацията като един от най-важните аспекти на социализационния процес, защото първата разлика която правим при срещата с даден човек е неговият джендър. Психологическите теории доказват, че ние имаме нужда да категоризираме за да се „справяме” по-лесно с комуникацията и отношението ни към другите. В този ред на мисли обществото ни е подготвило и програмирало в нас цяла усъвършенствана схема как да реагираме спрямо съответния джендър. В този процес, обаче се създава сериозна изкуствена пропаст между двата джендър. Тази поляризация води след себе си и до стереотипизиране, защото всички спадащи към групата на

4 В книгите „Тя на Балканите” и „Теория през границите” се налага употребата на понятието род, което от една страна подвежда читателя относно предмета на изследване и от друга допринася за засилване на общият проблем около липсата на консенсус за общ превод и термин при изследванията на джендър проблема. В социологическите текстове понятието джендър е въведено от Татяна Коцева още през 1994(Коцева, 1994) и авторката твърди, че днес понятието джендър в публичното пространство вече не се превежда.

мъжете са еднакви и респективно към групата на жените също. Това е дихотомна стереотипна генерализация на база физически характеристики (Crespi, I. 2003: 4).

Последователно в рамките на анализа са проследени идеите идващи от **социобиологичния възглед**- подкрепян от класически социолози като Дюркем, Парсънс и Конт, които обясняват джендър специализацията като биологично зададен феномен или с други думи поведението и ролите, на мъжете и жените са биологично и генетично закодирани. След този възглед е отделено място на основните категории в джендър социологията. В процеса на джендър социализацията се обособява **джендър идентичността**. Това априори говори за мъжествеността и женствеността на един индивид. Тя е дълбоко вкоренена в социалните основи на неговата идентичност. Тя е социален конструкт (Burke&Stets, 2003). За нуждите на социологическия анализ е много важно да правим методологическо разграничение между термините **джендър идентичност, джендър роля, джендър стереотип и джендър манталитет**. Чрез сравнителен и контекстуален анализ са изведени основните характеристики на четирите основни компонента на джендър социализацията, които могат да бъдат използвани за индикатори при анализ на джендър проблемите в съвременните общества.

„Социално- психологически теории за джендър социализацията” е четвъртата част от първа глава на дисертацията и в нея са разгледани трите основни теории, които претендират да обясняват етапите на джендър социализацията или вътрешната регресивна динамика на този процес. Теорията на Фройд за несъзнателното и Едиповия комплекс е първата психоаналитична теория, според която мъжката и женската идентичност се изграждат на базата на конкуренцията.

В теорията на познавателното развитие (когнитивната теория) на Коулберг възникнала през 1966, се твърди, че Едиповият комплекс само подпомага процесът на формиране и още на 3 години детето се асоциира с определен джендър идентичност с разделението на момче и момиче. На около 4 години детето отнася това разделение вече към другите. На 7 години детето има ясна представа за своя собствен пол. Към тази теория се отнася и теорията за джендър схемата, която излиза от същия принцип, но механизмите за тях не са проучени добре и не могат да се обяснят ситуации, в които деца от двата пола се интересуват от едни и същи неща и предмети и имат еднакъв модел на поведение. (Bussey, K., & Bandura, A., 1999).

Най-силен акцент в социологическо изучаване на джендър социализацията поставя теорията за **социалното научаване**. Основен акцент тук се поставя върху научаването на джендър идентичността чрез имитирането на възрастните и на моделите създадени от медиите, училището и семейството (Bussey, K., & Bandura, A.,1999). От социологическа гледна точка е важно да се изследва реципиента на джемпър модели в този процес. За момчетата, чиято джендър роля е изградена на принципа на отричането, този процес е засилен. Тук важен елемент е средата на научаване. **Вторият важен компонент** е имитирането и практиките по неговото правилно представяне. **Трети елемент** е поведението спрямо джендър ролята. Този процес следи и коригира джендър ролите спрямо установените норми в съответната общност или общество.

Основните базисни схващания, върху които е построена джендър социализацията са:

Традицията и колективната памет, на която хората разчитат и приемат автоматично без да я проблематизират. Типичен пример за това са структурите в езика, където се смята, че нормалният ред за изказване за една семейна двойка е съпруг – съпруга, а не обратното.

Идеологията: това са онези схващания и положения, които обясняват и легитимират дадено поведение в едно общество или общност. Джендър идеологията е базирана изключително на биологичната основа на мъжко и женско и дава основание да се правят всички разделения между мъж и жена, дори да са подчинени на неравенството. Идеологията приписва и основните двойки сходни противоположни, въз основа на които е изградена джендър социализацията в традиционните общества. Това са респективно за мъжете и жените: **силно – слабо; смело - скромно; агресивно - пасивно; водещ сексуален нагон - водени от нужда за връзка; рационално - чувствително; директно - прикрито; състезателно - сътрудническо; практично - емпатично; грубо - нежно; голямо - малко и др.**

В шестия последен параграф на първа глава са разгледани основни „Социологически подходи за изследване на джендър проблематиката”. В хронологична и исторически контекстуална последователност са разгледани функционалното разбиране на джендър социологията, което тръгва от социология на семейството. Основното допускане на функционалната теория е схващането, че обществото се състои от различни системи, които влияят по между си и образуват социалния ред. Класическата социология на 19-ти и ранния 20-ти век независимо, че се

развива по време на първата вълна феминизъм, не отделя достатъчно внимание на джендър проблематиката. Дори в теориите на някои класически социолози се използва груб биологичен детерминизъм (Chafetz,2006: 12). Основен акцент тук пада върху теорията на Парсънз, която разглежда джендър ролите в рамките на семейството като **инструментална и експресивна**. *Инструменталната роля* е свързана с нуждата от приходи, сигурност и защита и тази роля се пада на **съпругът**. *Експресивната роля* е свързана с нуждата от сплотяване, отглеждане и възпитание на децата и грижа за семейството като цяло и е отредена на **съпругата**. Теорията на Парсънз е една от най-остро критикуваните поради своята идеологичност. В тази връзка Конъл подчертава през 2005, че функционалните теории за пола винаги търсят цялото, обединението между мъжът и жената като неможещи един без друг, и точно в това се корени целият проблем за тяхната обективност.

Теория за конфликта, за разлика от функционалната теория, която счита, че редът почива на ценностите споделяни от хората, е изградена на допускането, че социалният ред се подчинява на властовите отношения и властта между хората, която е неравномерно разпределена в обществото. Според Маркс, капиталът е в ръцете на тези, които експлоатират другите. Нужно е *класово самосъзнание* за да се разбере подтисничеството. Теория за конфликта и джендър анализите произтичащи от тази парадигма се базират на концепциите за **андроцентризъм**- термин въведен през 1911 от Шарлот Гилман в книгата „*Нашата андроцентрична култура*”(Gilman, 1911), в която се описват наложените стандарти за поведение, произтичащи от мъжката гледна точка⁵ и **джендър идеологията**- това е термин в социологията, който се свързва с така наречената „главна идеология”. Джендър анализът от гледна точка на конфликтната теория е анализ на *неравенството*, проследяващ подчинението на жените от страна на мъжете. По отношение на джендър проблематиката, *класата* от 70-те години насам губи основният си социологически марксистки смисъл на понятие обхващащо капиталът като притежание на едни в щета на други.

В теориите за възпроизводство на социалния ред базиран на „мъжкото господство”, социологията премества своя акцент от изучаване на *структурите и нормите*, които имат функционален характер към практиките и този подход е свързан с името на Пиер Бурдийо през 1984 г. (Olick, Jeffrey K. § Robins, J., 1998). Той въвежда

⁵ Фройдистите го наричат фалоцентризъм.

понятието **хабитус**, което отразява мястото на даден индивид в обществената организация и системата от вярвания, ценности и норми, които развива въз основа на това „място”. Бурдийо започва своя анализ с разделението мъжко и женско, базирайки се на така наречения „парадокс на доксата”. Този парадокс е това, което Антонио Грамши нарича хегемония- една гледна точка наложена на повече хора от определена идеология (Eckert, P & McConnell-Ginet, S. 2003).Това е онзи ред, който има дълга история, и който се приема безвъпросно като единствен и основателен. Този парадокс на доксата, според него, е наложен чрез **символното насилие** - механизъм за непризнаване на „другите”. Конфликтната теория е критикувана най-често поради огромното значение, което отдава на капитала и властта, където индивидите се разглеждат като пасивни участници в процесите на джендър конструирането.

Интерпретативните теории са минималистичните теории в социологията. Тук се вписват етнометодологията, символният интеракционизъм и феноменологията. Докато функционалната и конфликтната теория се опитват да обяснят джендър теорията от макро социологическа гледна точка, интерпретативните теории изследват структурата на индивидуалното съзнание и действията, отношението и участието на индивида в процеса на джендър социализация и построяването на джендър ролите.

Разгледани са основни концепции като тази за **„управление на впечатленията”** (impressions managements) - основен термин в теорията на Ървин Гофман, който изследва начините, по които индивидът управлява впечатленията, които оставя сред определена публика с цел постигането на определени цели. В джендър теорията управленията на впечатленията предизвиква поредица от въпроси свързани с начините, по които се управляват впечатленията от страна на мъжете и жените насочени към определена публика и по-интересно е как се управляват тези впечатления когато са насочени към „собствения” или към „другия” джендър.

Съществено място е отделено на концепцията на Гофман за „gender display” (презентиране на джендъра)⁶. Разграничаването на мъжът от жената е основен познавателен метод за осъществяване на комуникация с тях. Без подходящото представяне на основа джендър, индивидът изпитва затруднения във взаимоотношенията си с другите. Основна разграничителна линия е социалната интеракция. Основаната теза на Гофман, е че джендърът е социално конструиран. В

⁶ Превод на автора.

Западните общества са изградени две основни категории – мъжественост и женственост, но трансджендър хората провокират това схващане и доказват, че този процес не е природен, а конструиран в обществото. Точно този процес той нарича „**презентиране на пола**”.

Уест и Зимерман въвеждат в научната литература понятието „**съ-творяване**” на **джендъра** (Doing Gender). В техният анализ базиран на разработките на Гофман за (gender display) се подчертава необходимостта джендър идентичността да се разглежда като нещо, което се упражнява от индивидите във всекидневните ситуации и непрекъснато се **актуализира**. Този подход цели да опровергае твърдението, че джендър ролите са веднъж и завинаги дадени и акцентира върху възможността на индивидите да действат ситуативно, „съ-творявайки” своята джемпър идентичност. „Съ-творяването” на джендъра е свързано с рутинни действия, които всеки член на обществото осъществява с цел да потвърди и легитимира своята мъжественост или женственост. Основната специфика на този похват е в схващането, че в действията си по създаване на впечатления индивидите се ръководят от действията, мненията и оценките на другите участници и интеракцията с тях, а не са само пасивни изпълнители както твърди конвенционалната теория за джендър ролите. Друго важно от методическа гледна точка нововъведение е разграничението между **пол, полова идентичност и джендър**.

Последната част от последния параграф на първа глава анализира в историческа перспектива „**Феминистките социологически теории**”, давайки социологическо обяснение на начините, по които феминизмът навлиза в социологическите теории и социалният контекст за това. Направен е основен анализ на трите вълни феминизъм и са подчертани най-големите критики от страна на феминистките социолози насочени срещу класическата социология преди (а и след) 70-те години на 20 век. Феминизмът и конфликтната теория си приличат по това, че и двете направления обвиняват патриархалната идеологията потискаща жените, но се различават по това, че докато конфликтните теории разчитат на генералните фактори за промяна, то феминистките автори подчертават ролята на активността на жените на микро ниво, както и на политическо равнище свързано с лобиране и промяна на законодателство. Феминистката идея набляга на действията на самите репресирани, или както е познато с други думи, на „овластяването” на самите жени. Друга важна разлика, е че феминистката социология отрича в известна степен ценностната неутралност, каквато я

познаваме от Макс Вебер, и казва, че трябва да се намесваме в делата на тези , които ни управляват в случаите когато несправедливостта и неравенствата са очевидни и биха могли да се регламентират и отстранят със законови мерки.

Феминистката гледна точка се базира на идеята за подтисничеството не само на жените, но и на всички други подтиснати групи в обществото. Историята на феминизма е история на признаване на различието. Основна изходна позиция на феминизма, казва Красимира Даскалова, е не само борбата за равенство, но и „зачитане на различието свързано с джендър идентичностите, сексуалната ориентация, малцинствените и другите потиснати групи в обществото”.

Втора глава

Социологически аспекти на сексуалността

Във втора глава на дисертацията се анализират социологическите подходи към сексуалността. Тръгвайки от идеята, че човешката сексуалност е социално конструирана е направен хронологичен анализ на основните автори работили по темата за социалният характер на сексуалните предпочитания.

Изследванията на човешката сексуалност, в това число социологическият прочит е силно доминиран от социалния конструктивизъм през последните 30 години (Kimmel, 2011). Човешката сексуалност е свързана с джендър идентичността на едно много важно и определящо ниво. Използвайки биологичните характеристики и създадената на дихотомната база мъжественост и женственост, определят и „задължителната хетеросексуалност”.⁷ Репродуктивните органи са основната разделителна линия между индивидите и определят „нормалните” джендър идентичност и респективно „нормалната” сексуална идентичност (Weeks, 1986:13; Бурдийо, 2002: 34). Джендър дава кодовете за така наречената „нормална” сексуалност.

Сексуалността в социологически контекст може да се разглежда в два основни аспекта. Единият е **субективният** и се отнася за това, кои сме ние и какви желания изпитваме. Другият е свързан с обществените норми, здраве, благополучие и влиянието на социалните регулатори. Тази разделителна линия дава отправна точка за макро и микро направление в социология на сексуалността (Weeks, 1986:34). Социологическото изучаване на сексуалността е винаги контекстуално. Човешката сексуалност не може да

7 Rich, A. 1980. "Compulsory heterosexuality and lesbian experience." Signs: Journal of Women in Culture and Society 5:631-60.

бъде изучавана без исторически, културен и политически контекст. Историята на сексуалността в този ред на мисли е много важен аспект. Динамиката и промените в обществено-груповите интереси спрямо сексуалността е водещ методологичен принцип на социологическия подход към нейното изучаване (Bhattacharyya, 2002).

Ранните обяснения за сексуалността са доминирани от социобиологичния възглед, където се приема, че мъжът е изключително сексуален и неговото сексуално поведение е сравнявано с животинското поведение. За разлика от мъжката, женската сексуалност по това време е „тъмен континент“, казва Уийкс, цитирайки Фройд. Идеята, че има основни разлики, както биологични, така и психологически, касаещи човешката сексуалност, която много автори защитават, създава антагонизъм, който се явява легитимиращ фактор при мъжкото господство и легитимира практики на подчинение и дори унижение от страна на мъжете спрямо жените (Weeks, 1986: 42).

Биологичният детерминизъм търпи своето поражение след разработките и антропологичната работа на Маргарет Мийд и Бронислав Малиновски. Културно сравнителният анализ, подчертава Уийкс, дава на науката следното доказателство: **Сексуалността е социално детерминиран продукт, чието значение се определя от образа, който и е даден от социалните институции и тя в никакъв случай не е биологично детерминирана, фиксирана и непроменяема.**

Във втория параграф на втора глава е разгледана темата са „**Сексуалната социализация**“. Това е този процес, при който набор от механизми базирани на културна, религиозна, икономическа, политическа, образователна и медийна основа, се възпитава определен тип отношение, нагласа, и поведение на всеки индивид спрямо сексуалността и нейните измерения като практикуване, осъждане, анализирание и теоретизиране (начин на говорене).

Много значим момент по отношение на сексуалната социализация са факторите, които оказват най-голямо влияние върху сексуалността по време на социализацията. Всяко общество, група или общност задават културен код и смисъл на сексуалността, изграждайки модел за нейното практикуване и разбиране.(Weeks, 1986).

Уийкс отбелязва, че съществуват пет основни съществени фактора при анализа на социалната организация на сексуалността в процеса на нейното социално приложение под формата на забрани, рамки, норми и нагласи. Основните фактори са следните: **семејната институция**, която в различните култури определя различни видове сексуални взаимоотношения; **икономическите фактори**, които предопределят

класовите разлики в сексуалните практики и начин на мислене и всички останали фактори, които влияят върху сексуалното поведение и неговото кодифициране; **религията и културата** - в този аспект важни за изследване за методите и практиките, които превръщат един сексуален контакт в срамен и забранен, както и практиките, които се противопоставят на тези забрани, като „петинга“⁸ или правенето на секс на публично място; **политическите фактори** - цялата гама от легални забрани. Това е много важен аспект и тук главната отправна точка е плоскостта *легално - легитимно*. Друг важен компонент е образованието и политиките на сексуалното образование; **култура на противопоставянето** - това са всички методи и практики, изобретени от дадено общество или сексуално малцинство за да се противопоставят на забраните свързани със сексуалността. Тук неизменно трябва да споменем феминизма, гей и лесбийските движения, активно развиващи се след 70-те години миналия век.

Към тези фактори, изброени по-горе, не можем да пропуснем влиянието на медиите върху сексуалната социализация. Медиите през последните 50 години са превърнали секса в една от водещите си теми. Те са силно сексуализирани (Plummer, 2005: 4). Те са тези, които придават на секса неговата значимост в стремежа да бъдеш модерен, значим и харесван (McMahon, M. 70 in EHS). Майкъл Кимел твърди, че под влиянието на технологичната революция и сексуалната такава, както и феминизмът, през последните четири десетилетия от 60-те насам, разликата между мъжете и жените по отношение на сексуалните предпочитания, практики и поведение се скъсява и утилизира. Сексуалността все повече се маскулинизира, по неговите думи.

Важна методологична отправна точка, засягаща сексуалната социализация е „*двойния сексуален стандарт*“. Идеята на този стандарт е, че жените трябва да устояват на мъжките сексуални желания, докато мъжете трябва активно да се доказват чрез „сексуалните си похождения“. Двойният стандарт по думите на Кимел е една от съществените части на джендър неравенствата и е обусловен от самите тях (Kimmel, 2011).

В подглавата озаглавена „**Сексуална идентичност**“ е засегната една от най-трудните за определяне характеристика на човека, защото повечето изследвания

⁸ Петингът като алтернативна сексуална практика води своето начало от сексуалната революция от 60-те години на миналия век и се състои в симулиране на сексуален акт чрез докосване на ерогенни зони. Мнозина изтъкват, че той е безопасна и подходяща практика за онези, които нямат натрупан сексуален опит. В пика на сексуална революция, петингът е бил практикуван предимно на масов принцип- групово.

посветени на сексуалната идентичност, както и тези, в които имплицитно се изследва този феномен, показват, че предпочитанията не винаги съвпадат с твърденията и поведението (Vance, N. in EHS). Много често хората с хомосексуална ориентация се причисляват към хетеросексуалните под обществения натиск.

Терминът *хетеросексуалност* описва така наречените „нормални“ сексуални отношения. Той сами по себе си е сексуална идентичност. Социологическият проблем се корени в неговата „нормалност“. Изобретен през 1901 година този термин е крайно дискриминиращ и конституиращ една сексуална идентичност, която няма легитимно основание да се нарече аномална. Кой и защо? Фуко дава блестящ отговор с властовото намерение на модерната държава, което превръща содомията в идентичност базирана на определен тип сексуални предпочитани. Въпросът тук е защо е отнело толкова много време да се изобретят термините за „нормална и ненормална“ сексуалност. В повечето случаи това са респективно правилната, позитивната сексуалност и неправилната, негативната от друга. Причината за това, е че сексуалността не се свързва само със сексуалния акт, а с идентичността на един индивид. Сексуалността става линия за натиск през ранния 20-ти век. Тя става политически инструмент (Фуко, Rich, Rubin, Butler), според който едни са характеризирани като лоши и ненормални, а другите като нормални и добри.

Терминът *хомосексуалност* е въведен през 1890-та, но масовото му използване датира от много ранните години на 20-ти век. Това, което се отнася за социално-конструктивната природа на хетеросексуалността е валидно и за хомосексуалността. Фуко доказва по недвусмислен начин, че властта оперираща в сферата на сексуалността, създава този термин, като с него придава идентичност на хомосексуалния. Науката е свързвана с властта и от тази гледна точка, това е политически акт на категоризация и то в негативна посока.

Връзката между сексуалността и политиката е анализирана в параграфа **„Властови измерения на сексуалността“**. Един от най-продуктивните и бележити учени, занимаващи се с изучаването на човешката сексуалност е Мишел Фуко. Тезата на Фуко е властова. Той разглежда секса като репресиран от властта от механизмите на властта. Гледната точка на Фуко е типично в логиката и приоритетите на конфликтната теория. От социологическа гледна точка е важно да се извлекат равнищата на анализ от тезата на Фуко, които ни помагат за анализ на сексуалността, в постмодерното общество.

Според Фуко от 18-ти век насам има четири стратегически области, където активно се прилага воля за знание и власт по отношение на секса: **хистеризация на женското тяло** - това са всички мерки, чрез които тялото на жената се анализира, квалифицира и дисквалифицира. Това става чрез медицинските практики. Майката и нейният негативен образ като хистеричната жена стават централен обект на тази стратегия; **педагогизация на детската сексуалност** - всички мерки целящи превенция на детето като несексуален индивид. Изразява се предимно в борбата срещу онанизма през 18-ти век; **социализация на родителското поведение** - тук се наместват икономическата функция на този процес, целящ възпроизводство и плодовитост, политически насочени към цялост на нацията и медицинска социализация; **психиатризация на перверзното удоволствие** - изследване, категоризиране, контрол и корекция на „аномалиите“ свързани със секса.

От така очертаните 4 области на власт спрямо секса се обособяват и 4-те типа обекти, които стават централен фокус на тази власт - *хистеричната жена, мастурбиращото дете, малтусианската двойка и перверзния възрастен*. **От идеята за репресия Фуко преакцентира върху идеята за производство на сексуалност**. В началото е съществувал само диспозитивът на семеен съюз, но след него под влияние на икономически политически причини се поражда диспозитивът на сексуалност.

В параграфа „**Постмодерни теории за сексуалността**“ се анализира концепцията за маскулинизация на сексуалността. Тя се изразява в желанието на жените да поддържат многобройни сексуални контакти, да отделят секса от любовта като концепция и да се търси удоволствие заради самото него (Kimmel, 2005: 20). Маскулинизацията е процес и варира в зависимост от социално-политическите фактори.

Социология на сексуалността е важна до толкова, доколкото изследва не само начините, по които се предава знанието за секса, практиките и нагласите на един индивид на ежедневен ниво и в семейството, но и влиянието на всички други макро социални фактори като образование, политика, икономика и др. Знанието за секса, набавено чрез социологическите изследвания не е важно само поради нуждата от самото знание от епистемологична гледна точка. Това трябва да бъде знание, което е в услуга на съвременното общество, в което публичните политики взимат предвид данните от едно изследване на нагласите и представите за сексуалността, сексуалното

образование и отношението към секса и го използват за постигане на възможно по-голяма ефективност на самите политики и мерките, които предвиждат.

Трета глава

Брак и развод: основни социологически аспекти и индикатори за изследване

Трета глава от настоящия труд започва с въведение и анализ на „**Основни термини и концепции**”, касаещи брако-разводните отношения в социологическа перспектива. Когато правим анализ на брака като социологически феномен трябва неминуемо да правим разграничението между *семейството* и *брак*. **Бракът** се разглежда като юридически съюз между мъж и жена и от него произтичат различни социални и междуличностни взаимоотношения между тях. Бракът и неговата динамика е много важен индикатор както за състоянието на едно общество, защото се изхожда от тезата, че брачната двойка е пряко свързана с повечето обществени сфери, така и за самата държава за да се следи, планира и прогнозира раждаемостта.

Семейството от друга страна е основна единица не само в съвременните общества, но и в предмодерните такива. Семейството и неговата роля за стабилитет на обществото започва да се анализира в социологическата литература още от „бащата на социологията” Огюст Конт. **Семейството не е реципрочно на брака**. Една двойка може да живее като семейство без да е юридически обвързана. Това става все по-популярен съюз през последните няколко десетилетия. От друга страна семейството включва и деца, докато това не е задължителен компонент на брака като социална институция.

Съществуват четири основни характеристики на брака във всички общества, които изглежда са универсални (Coontz, S. 2005:59). *На първо място* бракът дава рамката на правата и задълженията на съпрузите по отношение на джендър ролите, сексуалността, раждането и отглеждането на деца; *втората обща характеристика* е, че бракът предопределя специфични роли на съпрузите в рамките на обществото, общността или групата, в която живеят, това са роли и задължение съобразени със социалните норми и представи на съответните общества и общности; *на трето място* бракът позволява легалното прехвърляне на имущество и икономически капитал от едно поколение на друго и *четвъртата обща характеристика* е, че бракът е „отговорен” за социализирането на децата и възпитанието им. В трета глава са изложени и серия от много дълбоко залегнали *стереотипи* относно тези две социални

институции в обществените нагласи. Най-разпространените митове и стереотипи са следните: *нуклеарното семейство е най- доброто семейство; повторните бракове са нещастни и неуспешни; еднополовите семейства не могат да отглеждат добре деца; жените са грижовните в рамките на брака; хората, които се развеждат са егоисти.*⁹ За да бъде обективно едно научно изследване е необходимо изследователят да се освободи от гореизброените предразсъдъци и да работи с доказана научна методика. Друга плоскост за разглеждане на брака е моногамия - полигамия. Според авторите¹⁰ *моногамията* или казано с други думи, бракът между двама души е най-разпространената и практикувана форма в световен мащаб.

Авторите¹¹ извеждат няколко основни мотива, които са водещи при решението на хората да сключат брак. Индивидуалните мотиви са: **любовта като емоционално преживяване; лично удовлетворение; партньорство; желанието да бъдеш родител и икономическата сигурност.** Тези фактори са индивидуални и на феноменологично ниво трябва да се разглеждат внимателно, защото те могат да бъдат комбинирани или единични. В повечето случаи надделява един или два от тези мотиви и това е важно с оглед изследването на мотивацията за сключване на брак. Можем да допуснем, че в различните култури по света има различни водещи фактори.

Освен индивидуалните мотиви, са разгледани и основните социални „функции” на брака, които се описват така: **репродуктивна функция и отглеждането на деца; образователна функция и възпитание; религиозна функция; защитна и икономическа функция.** От всички изброени функции, днес, поради секуларизиращото се общество, личната емоционална подкрепа между съпрузите е най-запазената функция на брака в рамките на обществото, а останалите са поети от институциите (Кнох, D., Schacht, C. 2010: 209).

Критическият анализ на теориите за брака се въвежда във втори параграф на трета глава с „**Функциите на брака: ранните теории за брака**”. Функционалната теория не разглежда конкретно брака като социологически проблем, но в анализа си на семейството като компонент от социалната система със строго разпределените функции на съпругът и съпругата, можем да открием основните аспекти, касаещи бракът. Структурният функционализъм разглежда ролята и функцията на брака и семейството в три основни аспекта: ролята на семейството за социалния стабилитет; ролите на

⁹ Brayon, S. & DeVault, Ch. and Cohen, T. F. 2011

¹⁰ Пак там.

¹¹ Кнох, D., Schacht, C. 2010

отделните членове на семейството. Тук типичен пример е теорията на Парсънз, за семейството и инструменталната и експресивна роля, респективно за мъжа и жената, които той им отрежда; третият основен аспект са нуждите на членовете на едно семейство и съответно как трябва да бъдат задоволявани тези нужди, за да се запази социалната система „функционираща”¹².

С течение на времето структурно-функционалната теория намира все по-малко привърженици. Тя оставя на социологията богат понятиен апарат, но не може да служи като единствен обяснителен инструмент при социологическата трактовка на брака и семейството и причините за това са няколко. *Първо*, социализацията на децата, като една от приоритетните функции на семейството е иззета от училището и медиите. *Втората* основна причина е абстрактността на теорията. Функционалната теория не взема предвид всекидневният опит и жизнен свят на членовете на едно семейство, ако се позовем на Шютц, и това я прави неспособна да обясни социалната промяна. *Третата основна причина*, около която се обединяват имена като Пиер Бурдийо, Мануел Кастелс, Майкъл Кимел, Конъл, Бътлър, и др. е *непризнаване на „различното семейство”*.

„Теория за конфликта в рамките на брака и семейството” е следващият параграф, в който се акцентира, че за разлика от функционалната теория конфликтната теория¹³ в социологията разглежда бракът и семейството като конфликтни. Основното допускане в тази теория, е че в обществото има ресурси и различните групи се борят за тях и от там се порождават неравенствата. По отношение на бракът и семейството, конфликтната теория се интересува от това как в рамките на едно семейство фактори като *джендър, раса, етнос, религиозни вярвания, възраст и икономически ресурси*, оказват влияние във взаимоотношенията както между членовете на семейството, така и мястото на семейството в социалната йерархия¹⁴.

Конфликтната теория разглежда бракът на ниво *очаквания на индивидуално равнище*. Конфликтът не е задължително да бъде негативна характеристика в рамките на брака и семейството. Благодарение на различните очаквания и отговорности, които са предписани от обществото се постига социална промяна. Тази теория е властова и се

¹² Brayon, S. & DeVault, Ch. and Cohen, T. F. 2011: 40

¹³ Конфликтната теория ще бъде водеща в настоящото изследване когато анализираме динамиката в представите за брак, семейство и развод сред Българите Мюсюлмани.

¹⁴ Brayon, S. & DeVault, Ch. and Cohen, T. F. 2011: 43

базира на четири основни източника на власт¹⁵: **Легитимност**: в рамките на брака, фигурата на майката и бащата са вземащите решения. Това им дава легитимност. Конфликт може да настъпи и между двамата съпрузи от тази гледна точка; **Парите**: родителите са тези, които осигуряват парите и това им дава власт. Авторите цитират фразата „Докато живееш в тази къща и аз те издържам”; **Физическото насилие** е третият властови ресурс в рамките на семейството и се отнася до физическата принуда над децата, домашното насилие, изнасилването в рамките на брака и др; **Любовта** е четвъртият ресурс, които авторите обясняват с физическото и емоционално привличане, при което единият от брачните партньори използва емоционалната привързаност, за да манипулира другия.

Една от водещите теории за брака и семейството, която е особено важна за настоящото изследване, вдъхновена от конфликтната теория, е тази на Пиер Бурдийо. Анализирайки принципите на *символното насилие* като механизъм за налагане на господство, Пиер Бурдийо споменава, че *възрастта и ръстът* са от особено значение при избора на партньор при жените в Кабилия. Той подчертава още, че това е особено изразено при жените от занаятчийските слоеве, като недвусмислено акцентира, че бракът е основен механизъм в традиционните общества за издигане в „по-горно” социално положение (Бурдийо, 2002:50). В понятийно-индикативен, неомарксистки стил, Бурдийо обозначава всички практики на размяна съпътстващи брачно-ритуалните процеси, дефинирайки това като **икономика на символните блага**. Бракът олицетворява по много ясен начин структурите поддържащи предразположенията (хабитусите), в които имаме отношения на **обект(жените)- субект(мъжете)**, на **„дейтел и инструмент”**. Той е още **„пазар на символните блага”**. Жената е основен предмет за размяна, чрез който мъжът припечелва символен капитал. Нещо повече, осъществяването на брачни съюзи е социален капитал и респективно намирането на добри съюзници е стратегия за припечелване на символен капитал. Бракът е система на производство и възпроизводство на символен и социален капитал. Жените са **„символни инструменти на мъжката политика”** сведени до ролята да произвеждат и възпроизвеждат тези два вида капитал или те са обектът на размяната, докато мъжете са субектът, който произвежда знаци и ги разменя в играта на партньори- противници. Ето защо, в тази система, огромна част от усилията са съсредоточени върху жената и нейното *целомъдрие*. Цялата андроцентрична система се грижи за непорочността на

¹⁵ Пак там, стр. 42

девойките като бъдещи предмети за размяна. Важно е да се отбележи, че жените не са предмети, а дарове или с други думи символи на общуване, което от своя страна подкрепя самото мъжко господство.

Параграф четири **„Постмодерното социологическо третиране на брака и семейството”** акцентира върху силните критики срещу налагането на нуклеарното хетеросексуално семейството като единствен и „нормален” модел на семейство се зараждат през 70-те години на 20-ти век и тази критика се свързват предимно с дейността на феминистките движения. Феминистките автори разглеждат семейството от две гледни точки: *като променяща се социална институция и като идеологично единство, което се усвоява и интернализира от всеки член на обществото.* (Pilcher, J. & Whelehan, I. 2004: 44). Динамиката в представите за семейство и брак е много важен социологически индикатор. След като брачната институцията е система от практики и организация, които се подкрепят от водещите социални норми и други социални агенти, то тези семейства които не са нуклеарни, хетеросексуални семейства, са подложени на множество проблеми, предимно от легален характер при еднополовите семейства. Институциите пропагандират и утвърждават хетеронормативната джендър идеология (Cranny, A. 2005:25).

Последният параграф от трета глава е озаглавен **„Развод: социологически подходи”**. От социологическа гледна точка разводът е част от системата на брачните взаимоотношения. Разводът е показател за това, че при сключването на един брак е имало прекалено много очаквания, които са социално конструирани от традициите, медиите и популярната култура като цяло. *Разводите са показател за идеализирането на брака, а не за разпадането му*¹⁶.

Разгледана е класификацията¹⁷ на разводите и по отношение на различните социално-емоционални аспекти: Тук разграничаваме: *емоционален развод*, когато единият или двамата от брачните партньори „решава”, че трябва да се разделят; *легален развод* имаме, когато разводът е прекратен на законово равнище; *икономически развод* е този развод, при който засяга всички икономически аспекти на имуществото придобито заедно, неговата подялба и грижите за децата; *социалният развод* е този, при който животът на разведените се променя драстично спрямо роднините на бившия партньор, приятелските кръгове и привилегиите придобити благодарение на бившият

¹⁶ Brayon, S. & DeVault, Ch. and Cohen, T. F. 2011: 40

¹⁷ Bohannan, Paul, ed. 1970. *Divorce and After*. Doubleday. New York

брачен партньор. Ако си послужим с думите на Бурдийо, това е развод, при който се променя съотношението на социалният капитал в живота на двамата партньори; *физическият развод* описва различните начини, по които двамата разведени партньори се справят психологически с развода и започват друг начин на живот. Тези аспекти на развода ни дават ясна представа колко сложна и многоаспектна е ситуацията при един развод и как всичките тези аспекти допринасят за по-доброто дълбочинно изследване на този феномен.

На базата на множество позовавания са изведени и основните фактори водещи до развод, разпределени в следните групи: **променящата се форма и функция на семейството** - преди индустриализацията семейството е произвеждало стоки за потребление и брачните партньори са били зависими един от друг. Днес семейството е само една от опциите измежду *съвместно съжителство, брак, безбрачие и развод*; **социална интеграция**- тук водещи фактори се явяват урбанизацията и връзката и със социалните норми. Тенденцията е, че ръстът на разводите е по-нисък в по- малките населени места, където социалните норми и „срамът” пред общността е по-голям. В пред индустриалните общества близките на брачната двойка са оказвали огромно влияние върху техните взаимоотношения; **индивидуализмът** като социален феномен. Ако преди появата на движенията за човешки права, особено активни след 70-те години на миналия век, семейството е било институция, в която индивидуалното щастие е било пренебрегвано заради целостта на семейството, то в наши дни индивидуалното щастие и независимост, се оказват все по решаващ фактор за да се стигне до развод¹⁸. Основни характеристики на този аспект са анонимността и мобилността на индивидите (Кнох, D., Schacht, C. 2010: 490); **работен статус**- навлизането на жените в сферата на платения труд предопределя не само тяхната независимост, но и възможността да възникнат конфликти свързани с разпределение на домакинските задължения и отглеждането на децата. От друга страна, безработицата се отразява на ръста на разводите, внасяйки стрес и напрежение в семейната двойка; **доходите** на брачната двойка се отразяват индиректно върху решението да се разведат. Според авторите, статистиката показва, че колкото е по-голям доходът на една брачна двойка толкова е по-малка вероятността да се разведат; **образователният статус** е друг фактор, който засяга ръста на разводите и неговото влияние се изразява в придобиването на друг тип ценности спрямо бракът като цяло; **етническа принадлежност** е следващият фактор,

¹⁸ Пак там.

който авторите сочат като значим за броят на разводите; **религиозната принадлежност** е последният значим фактор, който се смята за важен с оглед на това, че религиозните хора са по-малко склонни да пристъпят към развод, защото това е в противоречие на техните вярвания и ценности.

От гореизброените фактори можем да направим заключение, че социалните и демографските фактори, които имат влияние върху решението за развод не действат независими един от друг, а са в силна вътрешна зависимост и влияят комплексно и с оглед на максимално обективното представяне на причините за развод в една общност или общество, те трябва да бъдат поставени за разглеждане в определен културен, икономически, исторически и политически дискурс.

Изследването на брака от социологическа гледна точка е изследване на неговата динамика. То е различно от етнографското и антропологическото изследване. То е базирано на реални индикатори и промяна в нагласите спрямо тези индикатори е важна за един обективен и аргументиран анализ. Бракът, семейството (и неговите алтернативни форми) и разводът са статичната страна от социалната структура на всяко едно общество. Социологията е наука, която следи преструктурирането на тези компоненти от обществото и динамичните аспекти в тяхното развитие. Социологическото третиране на брака и разводите е рефлексивно и не се задоволява само с регистрирането на тенденциите свързано в брачно-разводните отношения.

Четвърта глава

Джендър, религия, етнос и политика. Теоретичен модел на изследването и понятийно-индикаторна система

В първи параграф на четвърта глава са анализирани „**Джендър аспекти на социализма в България**” Основните принципи на идеологията на новия политически ред са колективизъм и егалитаризъм. Реално на жената е дадено всичко онова, за което жените от Запада се борят. Но неофициално съществуват така наречените „*двойно измерение*”, „*двойно съществуване*” и „*двойна проекция*” на нещата при държавния социализъм, даващи обяснение на факта, че равенството е само привидно и реално същото това равенство поставя жените в много неизгодна обществена позиция. Неофициалният дискурс за прекомерната заетост на жените не се съобщава, за нея не се говори, тя е тема за разговор между приятели и малка част от медийните комедийни продукти.

Главен акцент от анализите посветени на положението на жената в социалистическа България е термина „свърхнатовареност на жената” - авторите очертават негативните последици от идеята за равенство на жената във всички обществени сфери. Това се дължи на факта, че освен работните позиции, които заемат, като следствие от достъпа до образование и егалитарната политика, жените продължават да извършват цялата домакинска работа и на тях се пада задачата да бъдат „инструменти” в „пронаталистичната политика” на социализма - политика особено актуална след 70-те години, когато идеята за раждане на 3-то дете започва да се пропагандира активно, защото се регистрира сериозен демографски спад. Така жените по време на комунизма се оказват разкъсани измежду всичките си задължения - тези на работник, на домакиня и на майка, в смисъла на „инкубатори” на нацията.

Друг основен момент от анализа на авторите е „феминизацията на публичната сфера и това, което Фотев нарича „интернализация на женската подчинена позиция”, която води до нагласа сред жените, изразяваща се в избора на типично женски професии, които не „изглеждат принудителни”, а „естествени”, което от своя страна дава повече привилегии на мъжете и затвърждава тяхното „господство” и ги дефинира като ‘глава на семейството’. Положението на жените в постсоциалистическото българско общество е пряко повлияно от *символната власт* на патриархалните форми на господство (Димитрова, М.,Т. Коцева, 1999), това са всички останали от историческото минало стереотипи, виждания, социални етикети и нагласи на мъжете във властта спрямо проблемите на жените. Тя е символна власт, защото е свързана с индиректни езикови и символни практики, непризнаващи равенството на жената, макар и на работното място.

Вторият параграф на четвърта глава се фокусира върху **„Религия, етнос и джендър - теоретични перспективи”** Религията е най-мощният социален регулатор върху човешката сексуалност, джендър и брак. Неслучайно промяната в нагласите към джендър ролите, сексуалното поведение и алтернативите на семейно-брачните отношения се описват като „секуларизация на секса” по думите на Джефри Уийкс. В изложението са очертани основните теоретични направления, в които се търси ролята на религията и по специално на исляма и влиянието му върху джендър ролите и брачно-сексуалните нагласи в една мюсюлманска общност.

Направено е важно разграничение и пояснение за контекстуални реалии, в които Ислямът може да бъде поместен, откроявайки разграничението между ислямско право (

Шериат), културно- религиозни догми, характеризиращи определена територия, регион или общност или за определена духовност и светоглед оформен от исляма. Анализът на изследваната общност е концентриран върху онези измерения на исляма свързани с духовните ценности, които възпитава или с други думи казано неговата духовна и териториално-общностна характеристика.

Разгледани са основните насоки и проповеди, касаещи джендър ролите, сексуалността и семейството в Корана, използвайки детайлния анализа на (Al-Hibri & El Nabti, 2006), като се стига до заключение, че Корана никъде не съдържа джендър неравенство и дава правото на мъжа и жената да се развиват еднакво и да бъдат равнопоставени. Важно е да се отбележи че, ислямското право дава възможност в него да се включват множество местни традиции и ритуали, които не са забранени от Корана и това според Хибри и Хабти, дава възможност на много патриархални култури да наложат патриархално мислене, представяйки го като част от исляма и Корана (стр. 189). По този начин всяка отделна ислямска държава налага съществували преди Исляма или установени по-късно традиции, които са силно патриархални и често са свързани с антихуманни наказания и забрани, като се позовават на Исляма и се имплементират в ислямското право. Тази гледна точка се споделя и от други автори, които твърдят, че Шериата се позовава на Исляма по отношение на джендър ролите и по специално на подчинената роля на жените, но това е плод на политически и културно-традиционни възгледи и интерпретации и това трябва да се промени. Този прогресивен подход в изучаването на джендър процесите и Исляма не е срещу самата религия, а точно срещу нейните свободни интерпретации (An-Na'im, 1990). В допълнение на това авторите реформисти и феминистките автори, като мароканската социоложка Фатима Мерниси, проблематизират факта, че всички интерпретации на Корана, залегнали в ислямското право са плод на „мъжка” работа по написването им и това се отразява директно върху патриархалния характер на ислямското право, правейки джендър дихотомията и джендър неравенството все по-силни и забележими с течение на времето (Mernissi, 1991).

В този параграф е представена и гледната точка на Майкъл Кимел, който се позовава на множество изследвания посветени на носенето на забрадка сред мюсюлманските жени и момичета и твърди, че в Западните общества, носенето на забрадка от една страна е символ на ”идентификация” на тези момичета с останалите имигранти мюсюлмани като отговор срещу ислямофобията и от друга това е ритуал на

съпротива срещу родителите на тези момичета, които, както казва той, се опитват старателно да ги „американизират”. По неговите думи, *идентификацията и съпротивата* са водещи фактори за носенето на хиджаб, а не вярата в каноните на стари ислямски традиции

Третият параграф на четвърта глава се казва „**Етнос и джендър - теоретични подходи и хипотетични допускания**”. В него се търси влиянието на етническата принадлежност върху джендър ролите, брака и сексуалността. Направен е рефлексивен анализ на теорията за етноса, която е свързана с културните особености на дадена група. Въз основа на много изследвания и концептуализации, основните критерии, на базата на които се определя етноса са: **1. Обща културна рамка: обща религия, общ език, обичаи и традиции.** **2. Вера в произхода и националността:** обща история и митове. **3. Обща територия:** *чувството за принадлежност към дадено отечество или родина.* **4. Колективното собствено име.** **5. Чувство за солидарност на членовете на дадената етническа група или етнос.** (Pilcher & Whelehan, 2004:134; Фотев, 2004, Неделчева, 2007).

Разгледана е концепцията на Фердинанд Тьонис, който прави ясно разграничение между общност и общество (Tonnies, 2011), твърдейки че в общността няма рационалност и тя е сформирана на база органична рационалност, при която емоционалността надделява над рационалността. *Той определя три основни вида общности: семейните, съседските в рамките на едно село и групово професионалните,* ако използваме съвременния научен език и класификация.

С оглед на целите и обекта на изследване, в дисертационния труд е отделено внимание на селската общност като хомогенна общност с общи традиции, вярвания и представи за определен социален феномен. Разгледани са процесите на „капсулиране” като резултат от Възродителния процес. Българите мюсюлмани и етническите турци са претърпели четири вълни от смяна на официалните им имена, с които са родени в периода 1912- 1989г. В тази връзка Неделчева твърди, че за разлика от Западна Европа, където междуетническите взаимоотношения преминават от асимилация и деасимилация, през културен плурализъм и интеркултурализъм в края на века, в комунистическите общества етническата стратегия е насочена към хомогенизиране и егалитаризъм, продиктувани от новата комунистическа идеология (Неделчева, 2007). Акцентира се върху проблема за етническата принадлежност на българите мюсюлмани, който в голяма степен е продукт на политическо и медийно конструиране (Даракчи,

2013), което създава негативен дискурс около тази част от българското население, което пък от своя страна създава проблема свързан с „кризата на самочувствието” и липсата на увереност, рефлектиращо в джендър аспектите на общността ръководени от затворени патриархални принципи, които започват да се променят в последните 15 години в резултат на социално икономически и политически фактори.

В изложението е представена и концепцията за разграничението "ние- те"(Грекова, 2001), като неизбежно взаимоотношение в рамките на общностните отношения, като се подчертава, че е важен идентификационният елемент, който конституира "ние". Това могат да бъдат национална, религиозна, сексуална идентичност, както и принадлежност към дадена група или общност. В тази връзка, на база множество проведени изследвания (Chae, 2002), прави разграничение за етапите на така наречената *етническа социализация*. Етническата социализация е комбинира с джендър социализацията за да се проследи как във всеки от тези три етапа се изграждат специфични нагласи към джендър идентичността и на по-късен етап джендър идентичността на "те" и респективно стереотипите свързани с джендър ролите. Това може да се нарече конструиране на джендър ролите и връзката им с етническата принадлежност и ще се използва като понятиен апарат в настоящото изследване.

„Изследователска стратегия и понятийно-индикаторна система” е последният пети параграф в четвърта глава, където са представени теоретичният модел, който беше изложен в началото на автореферата и е построена понятийно-индикаторна система.

Направено е разграничение между групите респонденти, придружено с необходимата аргументация за този избор. Описан е подборът на респонденти: Осъществени бяха 66 интервюта с хора на възраст между 18 и 80 години. Първоначално беше много трудно да се определят границите на групите, които да се сравняват. Ето защо груповото разпределение стана факт след като интервютата бяха проведени. Това е много обективен подход, защото групирането стана по естествен път без предварително дефиниране на възрастовите групи, което можеше да подведе анализа. Благодарение на информацията, събрана на отговорите от респондентите се откриха три основни групи, в рамките на които се отличават строго и трайно изградени представи свързани с темата и предмета на изследването. По този начин се обособиха три групи, които условно ще наричаме **Поколение 1, Поколение 2 и Поколение 3.**

Преките индикатори, които са изведени в резултат на понятийните и емпирични данни изведени в изложението до тук са представени в рамките на отделните подглави на пета глава в автореферата. Индикаторите, които са изложени са използвани както в провеждането на дълбочинните интервюта, така и във включеното наблюдение. Въпросите, които са изведени на базата на тези индикатори, *са въпроси за оценка, нагласа и поведение.*

Глава пета

Джендър, сексуалност и брак при българите мюсюлмани: социално конструиране и социална динамика

Първият основен параграф от пета глава носи името „Динамика в представите за джендър роли и джендър идентичност”. Понятийни индикатори за джендър социализацията и динамиката в представите за джендър роли са следните:

Джендър: раждането на момче; избор на играчки; джендър сегрегация в детските игри; джендър социализация и тялото; ролята на бащата и майката в джендър социализацията; джендър разделението на труда в социализационните процеси; „възприетото битие на жената”; джендър роли и образование; „подходящи” професии за мъже и жени; платен труд; домакински (неплатен труд); отглеждането на децата; традиционно женско облекло; пушене, шофиране и употреба на алкохол от жените; публични и частни пространства; грижите за външния вид; скритото господство на жените.

Типично за една патриархална общност, хората в Брезница имат ясни представи какво е мъж и жена и те не се проблематизират, особено сред поколение 1. Нагласите и очакванията към мъжете и жените и респективно конструирането на мъжествеността и женствеността е пронизала почти всеки аспект от всекидневната работа, обичаи, традиции, семеен бит, и почти всички останали мислими сфери на джендър реда в тази общност. Общностните представи за джендър идентичност се откриват в онова, което Бурдийо описва като практики. Това са ежедневните практики и езиков апарат, които, ако бъдат „сумирани” правилно се получава една обща картина за джендър социализацията в изследваната общност.

Във всяко патриархално общество или общност раждането на момче е празник, защото това е затвърждаване на патриархалния ред- символично чрез образа на „силния и властен” мъж и пряко, чрез възможността родът да бъде продължен. Раждането на

момче в изследваната общност е голямо събитие. От наблюденията ми в общността през последните 6 години може да се обобщи, че една голяма част от семействата раждат по 3 и повече деца, в очакване да се роди момче. Нагласите към раждането на момче и значението му в контекста на тази общност се проблематизират само от момичета, които са завършили висше образование и или са студенти в момента. След раждането си, децата в общността са обект на едно дълго, осъзнато и целенасочено конструиране на тяхната джендър идентичност. Родени с мъжки или женски гениталии, които определят техният пол, още от болничното заведение започва работата по построяването на техния джендър или от момче и момиче те трябва да бъдат научени как да бъдат мъжествени и женствени спрямо общоприетите традиции и вярвания.

Игрите са друг важен аспект на джендър социализацията. Детските игри в общността са силно джендър определени. За типично женски игри се смятат „триота”¹⁹, *играта на лекари или учители, играта на готвене, играта на ластик*. Мъжките игри, които общността смята за „нормални” са *„стрелба и симулиране на война или бойно поле”, „чаткането”,* което е игра тип рицарски двубой, обикновено извършвано с дървени пръчки, *футбол, игра на полицаи*. Всички тези и още много други игри са строго разграничени и *общностната санкция за момичетата, които „навлизат” в мъжките игри е много по- малка, за разлика от санкциите, които се налагат на момчетата „осмелили се” да играят „женски игри”*.

Мъжествеността в общността се изгражда на базата на три основни елемента. За да бъде „истински мъж” **всеки мъж от общността трябва да бъде обрязан, да е отбил военна служба и да създаде семейство**. Това са трите конституиращи елемента на мъжествеността сред помаците, за които общността „следи, наблюдава, критикува” и санкционира чрез порицания и вътрешно общностни стигматизиращи названия, прякори и др. за мъжете, които не са изпълнили тези *три задължителни елемента за придобиване* на мъжествена идентичност. Общностният натиск срещу мъжете, обикновено се извършва чрез механизма на „оприличаване с жена”. Това е много срамно за едно малко момче, защото женското е „друго”, то не е мъжко. Мъжествеността в село Брезница е и символна категория - тя се дава по рождение и се следи внимателно от родители, роднини, близки и комшии.

Хората в общността споделят, че не знаят фактология от религиозни текстове. Религията се предава от уста на уста и има огромно значение в социализационните

¹⁹ Игра с малко камъче, което се премества с един крак, подскачайки в рамките на квадрат с 8 секции.

процеси. Религията сред поколение 1 и 2 легитимира разделението на джендър ролите и трудовата дейност. Религията в Брезница се използва за „налагане” на традиционни патриархални ценности, без да се познава фактологически нейното съдържание. Тя е използвана от съществуващите традиции, за да „създаде” един подчиняващ жената джендър ред в общността- нещо което *прогресивният ислям* осъжда и проблематизира.

Основен акцент при изграждането на женската идентичност и основна ценност свързана с нея е *девствеността като престиж*. Девствеността на младото момиче е знак за нейното целомъдрие и успешен брак. Но дори и в тези райони това търпи промяна и не са редки случаите, в които традицията да се чака нетърпеливо дали булката е девствена или не се заменя с „*тежката дума*” на младоженеца, който споделя, че той е първият мъж на момичето и няма нужда от знаци. Хората споделят и за традиция, при която младоженците намират и алтернативни начини да докажат, че булката е девствена, като се внася кръв от животно или младоженецът „*си удря носа в стената*”, за да се „*отчете*” необходимото количество кръв пред очите на родителите и роднините на младото семейство.

Забележително е, че бащите се използват от майките като легитимиращи и генериращи власт фигури. Децата винаги се заплашват с фигурата на бащата. Дори когато отсъства, бащата е авторитетът в семейството, а майката инструментът на неговата власт и сила. След като в последните 20 години навлизат шивашките цехове и голяма част от жените започват да работят в тях, част от тази роля се поема от бабите в семейството. Когато детето направи беля, обикновено информацията за това се „*предава*” на бащата. Може да се направи заключение, че бащата винаги проявява снизходителност към момчето и много по-голяма суровост към момичето. Забележителен е и фактът, по който бащите са склонни да оневинят постъпки на момчето, изтъквайки ги като маловажни.

Друг основен момент при джендър социализацията в общността се оказва джендър разделението на труда. По отношение на земеделския труд се наблюдава много ясно разпределение на дейностите. *Коване на коса, косене, оране, и всички дейности по построяване на дървени скелета* нужни за земеделския труд са дейности, които се извършват от мъже. При извършване на гореизброените дейности в социализационните процеси на момчетата непрекъснато им се внушава да бъдат *силни*. Тези дейности са предимно силови и това е много употребяван прием в джендър социализацията на момчетата.

Джендър разделението на труда по време на социализация е най-експлицитнопредставен в домашния труд. По дефиниция и неписано правило, ако има момиче и момче в едно семейство, на момичето се падат задълженията да вършат домакинската работа. Не са редки случаите като този, в които 6 годишно момче отвръща на сестра си, че не може да и помага да изчистят „защото не е женско”. Това е друг показател за силата на „парадокса на доксата” и той е ясен сами по себе си - той е принцип, който не се проблематизира и се счита за повече от нормален. Момчетата се възпитават да поемат цялата домакинска работа и всички дейности свързани дома. Мотивите за това са, че момичето трябва да бъде идеалната домакиня, за да може да се „ожени”²⁰.

Социалните нагласи към образованието на жените е следващият индикатор, на който е разгледан е възможността на момчетата да продължават образованието си. Променената социално-политическа ситуация след 1989 година значително повлиява на нагласите на средното поколение и сега те чувстват по-голяма сигурност за възможността техните дъщери да продължават своето образование. За нагласите спрямо образователните възможности и шансове на момчетата, голямо значение оказва и фактът, че през 1999 година в селото основното училище се трансформира в СОУ. Това дава възможност на много момчета да завършват средно образование, без да напускат рамките на селото. След като първият випуск завършва през 2003 година броят на младите хора, които се записват да учат в университет нараства значително. Днес, 10 години след първия випуск на гимназията в селото, възможността момиче да завърши висше образование се приема за нещо нормално. От статистическа гледна точка броят на момчетата в университетите днес е много по-голям от този на момчетата. От нещо нетипично за жените в миналото, днес висшето образование при момчетата се превръща в критерий за престиж на една жена в общността.

В изследваната общност до 1944 година трудът е само и единствено земеделски. След идването на комунизма тази ситуация се променя. Традиционната представа за джендър разделение на труда се провокира за първи път сериозно в началото на 70-те години на миналия век, когато отварят врати килимарски цех, цех за сглобяване на малки машинни елементи в селото и шивашки предприятия. В тези цехове започват работа много жени. Съвсем в съзвучие на идеологията на социализма, на жената в

²⁰ В общността обикновено не се прави разлика между „омъжвам” и „ожения”. Използва се думата ожения и за момичета и за момчета.

селото и е дадена възможност да работи наравно с мъжете. Както се очаква, жените в изследваната общност също са разкъсвани измежду няколко дейности, но за разлика от жените в големите градове, освен грижите за домакинството, децата и работата в цеховете, тук жените работят и земеделски труд. Така жените в селото се оказват свръхнатоварени. През 80-те отваря врати и първата ясла и детска градина, което улеснява ежедневната натовареност на жените в Брезница.

След падането на социализма и раздържавяването, основният поминък за населението остава тютюнът. Скоро след това се появяват първите частни шивашки цехове. На днешна дата тези предприятия са повече от 15 на брой и над 70 процента от жените в трудоспособна възраст от селото, работят в тях. Така след закриване на ТКЗС-тата, мъжете в общността се срещат лице в лице в безработицата. По неофициални данни на този етап безработицата сред мъжете в селото е около 45 процента, докато процентът на безработни сред жените е 15 процента. След 2000 година в селото наблюдаваме ситуация, в която жените отглеждат тютюн или друга реколта, за да помагат на семейния бюджет, работят на пълни смени в шивашките цехове и освен това се грижат за домакинството и децата.

Традиционно облекло в Брезница е друг индикатор, който недвусмислено показва динамиката в джендър ролите и идентичността. Типичното традиционно облекло за селото са шалварите, престилката, и фереджето. Още по време на комунизма и джендър идеологията за равенство, както и забраната да се носят традиционни дрехи, една част от младите момичета и жени започват да носят поли и панталони. След 1989 година и демократичните промени този процес се засилва. Интересен е фактът, че изоставянето на тези дрехи сред младите жени не се осъжда много строго, защото възрастните хора си дават сметка за това, че жените днес ходят да работят в Гоце Делчев и не могат да ходят с шалвари. В историите на няколко човека от поколение 1 се открие думата „европейска мода“. Това е нагласа и мислене за новите социални условия, в които не възможно да се носи традиционно облекло.

В последните няколко години в медиите се говори за така наречено „ислямизиране“ на българите мюсюлмани. Един от индикаторите, които обикновено се посочват е носенето на така наречения хиджаб. В изследваната общност има няколко жени, които на фона на цялата „модернизация“ около джендър ролите и по-специално ролята на жената, започват да носят традиционното арабско облекло. Специфичното в тази общност е, че повечето жени избрали този начин на обличане съчетават ежедневни

дрехи, които носят другите жени от общността със специалния шал. Казано с други думи не може да се види типичното дълго расо или манто, както повелява арабската традиция.

В настоящият анализ основният фокус пада върху традиционните представи за ролята на жената и мъжа. Едни от най-интересните индикатори, за които общността има изградено мнение са пушенето, шофирането и употребата на алкохол от жените. От нетипична за една жена дейност в миналото, днес шофирането е *”полезно, като няма време”* и особено за жените, които работят и отглеждат децата си, докато пушенето и употребата на алкохол се смятат за типично „мъжки” дейности.

Огромен интерес за този анализ представляват джендър аспектите на публичните и частните пространства. В общността е прието жените да „внимават” с кого разговарят на улиците. Хората от поколение 1 споделят, че назад във времето жената трябвало да ходи с наведена глава *„особено когато преминава през площада”*. По дефиниция площадът и кръчмите са публичните места в общността. След промяната в трудово-икономически аспект, днес за публични места се приемат и шивашките цехове. В този ред на мисли трябва да отбележим, че в представите на поколение 1 и 2 в силна степен съпругата е *„собственост”* на мъжа. На нея не и се „позволява”, тя няма право на *„индивидуално мнение”*.

Класово определена мъжественост е дефиниция, която е акумулирала схващането, че джендър ролята се определят до голяма степен и от класовите разлики в едно общество. В условията на земеделски труд и по-късно, по времето на социализма, в селото няма богати хора. Повечето семейства имат сходен стандарт на живот. След 1989 година една част от мъжете в селото започват свой собствен бизнес, в резултат на което днес определено може да се говори за „богати” хора в общността. На местен жаргон това са „бизнесмените”. Ако преди 1989 година поведението на мъжете и джендър ролята, които изпълняват не са се различавали, то днес се е обособила една прослойка от мъже, които са много по-богати от другите мъже в общността. Капитализмът създава социална ситуация, в която по-голямата част от мъжете работят за една малка част от другите мъже в общността. Наличието на финансов капитал сред богатите мъже определя и техният символен капитал. Тези мъже са едни от най-изявените общностни лидери и при обществени дебати техните решения имат огромно значение. Както сред възрастните, така и сред младите мъже, които имат нисък образователен статус, „решенията” и мненията на богатите са „правилните”, защото те

са успели. По този начин след 1989 и промяната на трудовата дейност и начин на производство класата започва да играе все по-голяма роля в конструирането на мъжествеността.

В параграфа **„Невидимото господство на жените”**, основното схващане и изходна идея се опира на начина, по който жените, „разбирайки” техния съпруг са в състояние да „играят двойна игра”. Това се изразява в допускането, че жените, осъзнават, че мъжете имат нужда от разбиране и, че тяхната праволинейност е израз на една скрита слабост, на която както споменахме по-горе, мъжете са също жертви. Разбирайки по този начин мъжката слабост и нужда от женската подкрепа, жените са в състояние да манипулират сложни игри и „насочени избори” ако използваме думите на Бурдийо, в един по-инструментален смисъл, за да постигнат това, което искат от мъжете си, но в същото време това да бъде „решение на съпруга”. Това предположение е напълно адекватно предвид многообразието от практики и изказвания, с които съм се сблъсквал в изследваната общност.

Жените осъзнават, че имат скрита власт над съпрузите си. Първата основателна причина за това твърдение, че повечето жени говорят за мъжете си като „сприхави”. Следващата стъпка е това, което може да се нарече „спиралата на повторението”. С помощта на серия от повторения, които са „насочени избори” за определено решение или избора, жените успяват да убедят в повечето случаи съпрузите си, че ако направят дадено действие или вземат определено решение, ще потвърди тяхното „мъжко его” в общността. Така благодарение на общностните очаквания за мъжка роля, която е базирана на престиж и „игри на честта”, както ги нарича Бурдийо, жените успяват да предотвратят „необмислени” решения, по техните думи, от страна на техните съпрузи. Сексът като властови мотив е допълващ „спиралата на повторението” механизъм за нейното успешно функциониране. Тези и други твърдения недвусмислено показват, това което нарекохме осъзнати целенасочени избори, изградени чрез спиралата на повторението, легитимирани, конституирани и доказвани чрез „мъжката чест” в общността „работят” успешно.

Жените от поколение 3 споделят, че те не приемат това, на което ги учат майките им от малки. Жените от поколение 3 с висше образование носят в нагласите си заряда на неподчинение с тази приети общностни правила. Основният акцент в тяхното мислене е нуждата от взаимност при вземането на решения в рамките на семейството. Според тях тази „традиция” е погрешна и *„вместо да се възпитават момичетата на*

„послушание”, майките трябва да възпитават синовете си да бъдат по умерени в постъпките си към съпругите си”, споделя 24 годишна жена.

Динамиката в джендър ролите и общностните представи за джендър идентичност идва от младите момичета и жени в много по-голяма степен отколкото от момчетата и мъжете. Момчетата имат по скоро неутрална позиция и заявяват много често колко е важен избора и уважението. Тези, които говорят с емоция и яростно се бунтуват срещу джендър идеологията в общността са младите жени и момичета, които имат висше образование или по някакъв начин са прекарвали известно време в среда извън общността. Моделите на джендър отношения, които са наблюдавали, както става ясно от разказите им, са дали нов начин за преосмисляне на позициите на мъжете и жените като цяло, което е рефлектирало и върху личната им нагласа. Голяма част от тези момичета и жени споделят, че в техните действия имат намеса и майките им от второ поколение, които не са успели да реализират желанията си за развитие и са прехвърлили „семенцето” на неконформизмът в тях, в процеса на социализация.

Във втория основен параграф **„Сексуалност и сексуално поведение: функции, роли и динамика”** са използвани следните индикатори: *„говоренето за сексуалността”; „двойният сексуален стандарт”; критерии за физическа привлекателност; мястото на секса в публично и частното пространство; отношение към хомосексуалността; сексът като удоволствие и възпроизводство; „социална възраст за сексуалните практики”; сексът като наказание; предбрачна сексуалност; сексуален тормоз; моногамия- полигамия; противозачатъчни средства; сексуално преносими болести;*

Според самите млади хора днес сексуалността започва да напуска рамките на брака и хората *„трябва да знаят да се пазят от болести”*. От анализа на данните, майката в едно семейство трябва да разговаря с децата си на тази тема, защото според тях, тя е тази, която осъществява комуникацията. Както отбелязахме, говоренето, особено за теми като сексуалността за мъжете е неприемливо. Майката като цяло е разглеждана в ролята на възпитател, в това число и за сексуалното възпитание в едно семейство.

Интересен феномен, който се наблюдава в разговорите, практиките и процесите на сексуална социализация в Брезница е **„активната мъжка”** срещу **„пасивната женска”** сексуалност. На възраст около 7-8 години върху момчето започва да се провежда една организирана работа по построяването на неговата сексуалност. Тази работа се извършва

от по-възрастните мъже в семейството. Местата за тази дейност са на улицата, на нивата и на всички възможни места, където насърчаващите разговори могат да се провеждат. Обикновено тези разговори се провеждат в отсъствието на жени. Това са разговори, чрез които момчето съвсем целенасочено се възпитава да „се оглежда” за женска красота. Това са думи, които възрастните мъже използват да провокират малките момчета, насочвайки им вниманието към сексуалната им активност. Докато се провежда построяването на този тип сексуално поведение сред момчетата, на момичетата се налага един друг тип сексуално поведение - на въздържание и „скромност”. Момичето не трябва да контактува с момчета и да се включва в техните разговори. Освен това, на момичето от най-ранна възраст се внушава колко е важна девствеността за тяхното бъдещо благоденствие и успешен брак. Така в този процес момчето се подготвя като *сексуално активно*, а момичето като *сексуално пасивно*.

В изследването на сексуалната социализация е важно да опишем как се променят и **критериите за физическа привлекателност**. Младите хора споделят, че представите, които имат възрастните за „красиво тяло” и въобще техните идеали за красота са „старомодни”. Така от тъмен цвят на кожата и слабо тяло, които обикновено са били недостатък за един човек в миналото, днес една част от най-младите жени в общността се стремят да изглеждат „*по-слаби*” и да имат „*по-тъмен цвят на кожата*”, което се посреща с неодобрение от техните родители и прародители. Сред момчетата от поколение 3, под влияние на медиите и *идеалите за мъжка красота*, които се налагат, фитнесът и дори стероидните и анаболните добавки са много популярни в последните 4-5 години. Докато поколение 1 и 2 смятат, че идеалът за „красив мъж” е да бъде „*едър*”, то при трето поколение, този идеал е дефиниран като „*мускулист, стомана, бетон*” и други прилагателни, които се откриват от думите на голяма част от младите мъже.

В процесите на сексуалната социализация в Брезница се „възпитава” и нагласата към хомосексуалността. Хомосексуалността, както и сексуалността като цяло е, както отбелязахме неведнъж тема табу в общността. Джендър идентичностите се социализират в телата чрез практиките и социално-лингвистичния езиков апарат, като основната цел е да се подготви момчето и момичето за ролята на съпруг и съпруга. В този контекст хомосексуалността е нещо, което не е „нормално”. Много от възрастните хора не говорят за хомосексуалността като нещо, което дори съществува. Обикновено в разговорите на тази тема се среща голямо неразбиране за самият предмет на разговора. На хомосексуалността се гледа като на „*наказание*”. Нагласата към хомосексуалността е

изключително негативна и сред поколение 2. Според средното поколение причината за подобен тип практики се крие в медиите. Според тях това се отразява много пагубно върху децата, „защото ще погледат и ще почнат и те да го правят”. Това, което прави впечатление, е че лесбийството не се приема толкова негативно и голяма част от мъжете споделят, че това всъщност е интересно за тях, защото „няма нищо лошо”. Оказва се, че основният проблем относно хомосексуалността на мъжете е „проникването”, което се свързва с „края на мъжествеността”. В историите на общността съществува нагласа, че „проникването”, независимо дали е обектът на проникването е мъж или жена е *мъжки акт*. Строго се осъжда „пасивността” в сексуалният акт на един мъж. Това потвърждава тезата, че един от основните легитимиращи елементи на хетеросексуалността е нейната възпроизводителна функция.

Сексуалната социализация в Брезница е подчинена на патриархалния ред, който следи за „правилното” научаване на сексуалните роли, които са базирани на джендър идентичността. Сексуалността не се проблематизира, защото нейното място в общностните представи е само в рамките на брака. Този модел търпи промени и младите хора са склонни да поставят под въпрос тези схващания за сексуалността, нейната роля, място и значение. Хората в висок образователен статус са склонни да проблематизират основната концепция за сексуалните практики изразена във въпросите „С кого, как, къде кога и защо” и „сексуалният сценарий” като основен метод за сексуална социализация в селото търпи промени сред това поколение, а основната причина е медиализацията на сексуалността, която си „присвоява” социализираща и възпитаваща роля за сексуалните практики, „използвайки” липсата на информация за секса от страна на родителите и училищните институции.

В социализационните процеси в общността се изгражда нагласа, в която един от основните идентификационни фактори на мъжествеността е *сексуалната мощ на мъжа*. Така възпитан, мъжът от общността не може да „изгуби” своята сексуална мощ, която е част от неговата джендър характеристика. Това определя и желанието за секс, за което много често се говори сред мъжете.

В желанието си да подражават на своите идоли от малкия екран и интернет, голяма част от младите жени започват да носят смятаните за „*модерни*” в нашето общество дрехи. За младите момичета в повечето случаи сексапилът, които се изразява в „*перфектни форми на тялото*”; „*сексапилни дрехи, показващи най- красивото от*

женското тяло”; „красива коса и модерна прическа” е властови ресурс на тялото и респективно на личността.

В стремежа си за доказване на мъжката си идентичност, сексът се използва за изтъкване на мъжката „силна природа” и надмощие. Съществува една фраза, която съм чувал много пъти в ежедневните разговори за жените „*Какво нещо е жената, ти я оправяш, а тя те целува*”. От социолингвистична гледна точка, това изказване е съхранило една нагласа на поколения мъже, които възприемат, че жената не може да изпитва сексуално удоволствие по време на сексуален акт. Тази фраза подсказва още, че сексът за жената, според вижданията на мъжете е *неприятен*.

В светлината на връзката между сексуалност и власт може да се разгледат и представите на три поколения в рамките на село Брезница за сексуалността преди брака, където водещ акцент отново се поставя върху девствеността на момичето. Девствеността е изключително важна както за доброто име и социалния имидж на едно момиче в общността, така и за този, който отнема девствеността - в случая визираме бъдещия съпруг на момичето. С помощта на „сексуалния сценарий” на общността, тази властова игра е проникнала в съзнанието на повечето хора и грижливо се „отглежда” в поведението и начина на мислене на младите хора. След промените през 1989 и предимно заради влиянието на медиите в селото, този модел на сексуалност започва да се пропуква малко по малко. Зачестяват случаите на млади хора, които решават да не показват девствеността на булката, какъвто е обичая. Тези случаи подлежат на остри критики и коментари от страна на хората.

В изследваната общност се наблюдава сравнително ниска сексуална култура по отношение на предпазни средства и сексуално преносими болести. Това се дължи отчасти на схващането, че в рамките на семейството не трябва да се говори за секс, както и на лошото ниво на сексуално образование в училищата. Това е много актуален проблем в районите, в които живеят помаците, който за сега не особено актуален, но с миграцията на хора можем да очакваме сериозни последици от този факт.

Поколение 1 няма информация за противозачатъчните средства и не одобрява техният прием. За това поколение това е „*намеса в Божиите работи*”. Религиозната причина, която изтъква поколение 1 не е подплатена с достоверен източник на информация, а хората обосновават своята позиция на това, което са чули от местния ходжа или други хора от селото. Жените от поколение 2 са запознати с контрацептивите и имат положителна нагласа като цяло към употребата им, като жените имат много

повече информация от мъжете в рамките на поколение 2. За жените от това поколение тези хапчета и други средства предпазват от забременяване и това води до повече лична свобода. Друг основен аргумент, за жените от средното поколение в полза на употребата на противозачатъчни е факта, че много често мъжете „не внимават” и на тях се пада ролята да се пазят от забременяване по време на сексуалния акт. За жените от поколение 3 противозачатъчните са нещо съвсем „нормално и необходимо”, но в разказите на най-младото поколение се акцентира и върху отговорността на мъжа по време на половия акт, за разлика от другите две поколения, при които основната отговорност за „нежелана бременност” е „поверена в ръцете на жената”. Жените от най-младото поколение свободно назовават различни видове противозачатъчни средства и техни марки.

Сексуално преносимите болести е следващият индикатор в изследването на сексуалното поведение и култура на общността, който е важен за този анализ. В семейството в Брезница обикновено не се говори за СПБ. Както сексуалността като цяло, така и темата за тези болести не се коментира. Това обаче би могло да бъде много опасно за младото поколение и особено тези, които не се интересуват от теми като СПБ и излизат от рамките на населеното място, осъществявайки сексуални контакти. Сексуалността е тема, която в бъдеще ще търпи още по-големи промени и нагласите към нея ще се либерализират. Поради „затворения” характер на общността до преди 10 - 15 години, темите за сексуалността и СПБ не са били особено актуални. Днес с миграцията на хората от поколение 2 и 3 тази тема започва да се разисква.

Динамиката в нагласите към сексуалността, сексуалните практики, култура и поведение в изследваната общност е повлияна в най-силна степен от медиите. Ако трябва да изброим по значение факторите, които според научната литература оформят представите за сексуалност и сексуално поведение то подредбата ще има следният вид: *медии, образование и семейство на последно място*. Социализацията на сексуалността в общността се извършва на базата на „двойния сексуален стандарт”, при който се изгражда активна мъжка и пасивна женска сексуалност. Това в по-късните етапи от живота на индивида оформя и представите за сексуалния акт, който за мъжете е свързан с удоволствие, а за жените е със „задължение”. Младите хора днес не споделят представите за сексуалността, които имат техните родители и прародители и основният източник за тази промяна са медиите и образованието. Динамиката в нагласите за сексуалността се извършва по посока от колективните очаквания към индивидуалния избор на индивида и по специално този на жените в общността.

Третият последен основен параграф в пета глава е посветен на „**Брак и развод при българите мюсюлмани**”. Индикаторите, които са използвани са следните: *бракът като ценност; предбрачната двойка; социализиране на представите за брак; полигиния; мотиви за сключване на брак; фамилното име на мъжа; граждански брак; години за сключване на брак; религиозен брак; възраст за раждане на деца; брой на деца в семейството; общностния брак; смесени бракове; развод; причини за разводите; общностна нагласа към разводите.*

В изследваната общност бракът е една от най-важните ценности в живота на хората. Той е не само съюз между двама души, носещ всичките законни характеристики на една брачна двойка, той също легитимира обществения статус на индивида. Една от главните разграничителни линии, по които общността “идентифицира” човека е дали е женен/омъжен. В резултат на социално-икономически и политически промени брачно-семеините отношения в общността претърпяват промени и от данните събрани за това изследване се вижда отчетлива динамика в рамките на трите поколения, които бяха интервюирани.

Бунтът срещу неравнопоставеността в брака много ясно се вижда от емоционалните разкази на младите жени, както ще стане ясно от другите индикатори свързани с брака, които изследваме. Жените, които изразиха позиция, която социологически погледнато може да се нарече феминистична, не са запознати добре с феминизма като идеология и концепция.

Нагласите за брака се „просмукват” в съзнанието на децата и в трудовите дейности. Джендър разделението на земеделския труд непрекъснато конструира поведение сред подрастващите, което се конституира от очакванията за едно дете да бъде желан „ерген или мома” и за „добър брак”. Така при всяка дейност, която децата извършват те са окуражавани и заплашвани, че това което правят ще ги злепостави или „ще ги издигне” в очите на хората и по този начин не ще или ще имат много по-големи шансове за брак.

Младите хора, които определено имат различно виждане на мотивите за брак споделят като цяло онова, което Гидънс нарича „романтична любов”. Думите, които използват тези хора са изключително заимствани от речника на цялата медийна пропаганда за „единствения и подходящ мъж”; „любовта на моя живот”; идеалната жена”; „жената на моя живот”. Тези нагласи и очаквания от интимните партньори се засилват и конструират и от турските сериали и масовата поп музика, която се слуша

в селото. Днес в Брезница съжителстват традиционните представи за брак на поколение едно, които не одобряват предбрачните взаимоотношения на най- младото поколения. Тенденцията е романтичната любов да се превръща в „норма” в очакванията на младите хора към бъдещият брачен партньор. Тази тенденция ще се засилва в бъдеще.

Гражданският брак се смята за един от най-динамичните процеси в съвременното общество. В изследваната общност този показател също е динамичен и основните фактори, оказващо влияние за тази динамика са мобилността и образованието. Динамиката е вътрешно определена и образователните промени сред хората от Брезница „се развиват” на една база, която е поставена много преди 1989 и модерните демократични промени в България - това е отношението на поколение 2 към гражданския брак, който е задължителен по време на комунизма. Този политически фактор „подготвя” почвата за нагласата на едно поколение, за което *„гражданския брак не е гаранция за нищо”* в рамките на един брак. Тази нагласа задава един друг дискурс - този на преосмислянето на брака като институция, преосмисляне особено забележимо сред младите жени с висок образователен статус.

Идеята за голямото, сплотено семейство, където личното пространство на личността отстъпва пред „семеиния интерес” живее активно в съзнанието на поколение 1 и част от хората от поколение 2. Основният страх, който споделят повечето респонденти е свързан с един голям натиск на жените в общността - страхът да не бъдат безплодни. В случаите, в които младото семейство няма деца повече от две години, възрастните са склонни да обвиняват жената от младото семейство, отколкото мъжа. Причините за появата на еднородното семейство в общността, както и намаляване на броя на децата като цяло е свързан първоначално с подобрените икономически условия и развита медицина, но днес в този дискурс, освен икономическите проблеми на семейството се намесва и желанието на жената да бъде „по-свободна и не толкова натоварена”.

Ранните бракове в това изследване се смятат браковете сключени преди навършване на пълнолетие. Фактологически погледнато тези бракове могат да бъдат само религиозни според българското законодателство, но не и граждански. Ранните бракове в Брезница са били много характерни за общността преди времето на социализма. Регулаторната роля на социалистическата държава и новият икономически и социален строй променят тази картина и ранните бракове почти не се регистрират по времето от 1950 до 1989г. След падането на комунизма в общността ранните бракове се увеличават значително много. В

условията на тежката икономическа ситуация и политическа криза в страната съпроводена от новата свобода, дадена от демокрацията, младите хора намират спасение в семейството. Семейството става основна опорна единица в общността.

Смесените бракове са другият интересен феномен, който е много тясно свързан с предмета на изследването, защото отразява нагласата на общността и динамиката в нея спрямо брак, в който съпрузите са от различни религии. В контекста на тази общност, обикновено се касае за брак между българин мюсюлманин и българин християнин. Общностната нагласа към смесените бракове е най-постоянната величина без никаква динамика в рамките на трите поколения, които разглеждаме и чиято нагласа сравняваме. Тази нагласа е продиктувана от историческите събития познати като „Възродителен процес” и е залегнала дълбоко в съзнанието на и на младите хора.

Освен лесно доловимата динамика в нагласите към развода и ясно отчетливата тенденция за борбата на жените от най- младото поколение, желаещо равноправно третиране от страна на родители и съпруга си. Основни причини за разводи: *първата* основна причина, която разведените жени посочват е поведението на мъжете. Според другата част от жените, в мъжа в Брезница се възпитава и „отглежда една страхотно голяма ревност”. Друга причина е основната причина за развод е липсата на инициатива от страна на мъжете в семейството. Социализирането на мъжествеността в Брезница, където мъжът е „толеран” и санкциониран много по-малко от жените води до положение, в което младите семейни мъже не са подготвени за собствено семейство и „разчитат” на родителите си. Друго заключение от опита и разказите на разведените жени, което можем да направим, е че в общността жената се възпитава от малка, че не би се справила сама в живота, за това и трябва мъж, на който да разчита. Това схващане според разведените жени се отразява много „пагубно” върху самочувствието на жената и за това тя е в постоянен страх. Финансовата независимост в последните 10 -15 години дава на жените повече увереност и това се оказва ключов фактор в решението за развод. В динамиката на разводите в изследваната общност можем да твърдим на база на данните от проведеното изследване, че „овластяването на жените” в икономически аспект играе важна роля при вземане на решението за развод, стъпка която е била немислима за жените, чийто доход е зависел изцяло от техните съпрузи и родители.

Функциите на брака в изследваната общност днес се променят. От икономически мотив за сключване на брак, чиито функции са изразяват в опазване на сигурността на децата и финансовата стабилност на семейството, днес под влиянието на мобилността,

икономическите промени, джендър разделението на труда и медиите, личният мотив за семейно щастие е водещ мотив за сключване на брак.

Заклучение

Настоящото изследване е опит за увеличаване на специализираната научна информация за джендър взаимоотношенията в една мюсюлманска общност в България. В хода на изследването освен религията и етноса, се оказва, че много други фактори, които не бяха предвидени предварително са допринесли за динамиката в нагласите на хората от тази общност.

Религията, както анализът показва, не играе особена роля в изграждането на джендър ролите, сексуалността и нагласите към брака в изследваната общност. В продължение на много години, религиозното знание се предава от уста на уста и дава кодовете за религиозно самоопределение на хората в Брезница. От данните, с които разполагаме можем да направим заключение, че ислямът в общността не се познава от съдържателна страна и това се отнася и с пълна сила за неговото влияние при социализирането на джендър ролите, сексуалните взаимоотношения и нагласи сред хората.

Историческите събития познати като Възродителен процес влияят в динамиката на джендър ролите и нагласите спрямо сексуалността и брака, защото допринасят за „затваряне” на общността, в следствие на което се конструира страх от напускане на общността. Този страх е свързан с травматичната памет за Възродителния процес и липсата на доверие към „външния” свят. Това се отразява с най- пълна сила при образователната мобилност на жените и до 2003- 2005 година борят на момичетата, които продължават образованието си след задължителното основно образование е изключително малък. Това се обяснява с традиционните общностни нагласи към ролята на жената, която се подготвя за съпруга и най-ценното и качество е целомъдрието, символно конституирано чрез девствеността на младите момичета, което се „отглежда” и охранява под постоянен общностен натиск.

Икономическите промени в България, респективно в общността, обект на изследването са другият фактор, който оказва значително влияние върху динамиката на изследваните теми. Прехода от традиционно земеделие, към кооперативен земеделски труд и появата на предприятия и цехове, в които започват да работят и жените от общността променят облика на джендър отношенията в селото по отношение на

комуникацията и взаимоотношенията между младите хора - възникват и се развиват предбрачните отношения, които на този етап по нищо не се различават от тези в един град.

Образованието и свързаната с него мобилност, след отварянето на местната гимназия през 2003 година оказва своето влияние върху образователната мобилност на младите хора. След дълги години, в които младите момичета, в стремежа да бъдат охранявани като целомъдрени, отварянето на гимназията произвежда едно ново поколение млади хора, които започват да учат висше образование. Тенденцията е да учат повече момичета от момчетата, които завършват в селото.

Медийното влияние и комуникациите след 1989 година в общността допринася за изграждането на нови модели за подражание в лично-интимния живот на младите хора. Медийното влияние е най-силно върху начина на обличане, предбрачните взаимоотношения и сексуалната култура сочат данните от изследването. Медиите са един от факторите, които на базата на вече либерализиращата се към джендър равноправие обстановка в общността, благодарение на икономическите промени и образователните шансове на младите, изграждат модели за подражание.

IV. Справка за научните приноси на дисертационния труд

1. На базата на задълбочен прочит на българската и световната научна литература е направен критичен анализ на понятието джендър и неговото навлизане и употреба в социологическата наука като се отчитат социално-политическите аспекти в развитието на джендър социологията и нейното публично и академично легитимиране.
2. Направен е сравнителен рефлексивно- критичен анализ на социологическите парадигми, които разглеждат джендър проблема през призмата на политическите, социалните и икономическите процеси. Това дава възможност за максимално обективна и рефлексивна социологическа диагностика на джендър идентичностите и процесите, свързани с тяхното конструиране и социално отражение на макро и микро социологическо ниво, което е важен теоретичен принос в джендър социологията.
3. За първи път в българската социологическата литература се разработва цялостна концепция за сексуалността като социологически феномен. Това става чрез дискурсивното изследване на сексуалната социализация като социално конструиран феномен и сексуалната идентичност като „подвижна” категория, както и техните импликации в политиката, икономиката и науката в историческа перспектива.
4. През призмата на социологическите подходи са изследвани тенденциите в брако-разводните взаимоотношения, като са отчетени както минималистичните подходи в социологията, така и влиянието на основните социални регулатори в дефинирането на брака и развода. Тяхното преосмисляне и „деконструиране” в историческа перспектива е предпоставка за изграждане на система от социологически понятия и категории, които могат да бъдат използвани в бъдещи изследвания .
5. Въведена е концепцията за „интерсекционалността”, която в модерната джендър социология отчита влиянието на многобройните взаимосвързани социални и демографски фактори. Доказва се, че само със системното им комбинирано изучаване може да се постигне действителна картина на процесите, засягащи джендър проблемите, сексуалността и брака в социологическа перспектива.

6. Изградена е цялостна концепция за ролята на религията в дефинирането на джендър ролите и идентичността, сексуалните взаимоотношения и брако-разводните отношения, по-специално ролята на исляма и „прогресиращия ислям” в ислямските общества. Това дава възможност за критично и контекстуално изучаване на джендър проблемите чрез научен и обективен прочит на религиозни текстове.
7. Разработен е оригинален теоретичен модел за социологическо изследване на джендър проблемите, сексуалността и брако-разводните отношения, който има евристичен потенциал при изследването на малки затворени общности.
8. На базата на теоретичния модел са разработени емпирични индикатори и оригинален инструментариум за социологическо изследване. Авторът използва актуален подход и методология, като прилага комплексен системен анализ, изграден от множество елементи.
9. Оригинален изследователски принос е провеждането на първото в България системно и задълбочено емпирично изследване на джендър проблемите, сексуалността и брако-разводните взаимоотношения в рамките на една „капсулирана” мюсюлманска общност. На базата на събраната информация в дисертацията са направени важни изводи за механизмите, по които се конструират представите за джендър идентичност, сексуалност, брак и развод в една мюсюлманска общност. Изследвана е динамиката в тези представи в рамките на три поколения и са обособени основните фактори, които оказват влияние върху тази динамика в исторически и контекстуален план.
10. Постигнатите научни резултати в дисертационния труд имат теоретично и приложно значение не само за аналогични изследвания на локални общности с подобен демографски профил. Направените теоретични анализи провокират научен диалог, стимулират развитието на джендър социологията, а резултатите от емпиричното изследване могат да бъдат използвани в социалната практика и управление – в демографското планиране, джендър политиките и политиките за сексуално здраве и поведение в България.

V. Публикации по темата на дисертацията

1. Даракчи, Ш. 2013. *“Криза на идентичността или криза на самочувствието- проблемът с идентичността на Българите Мюсюлмани”*. В: Златанова, В. (ред.) 2013. „Етнически измерения на социалната интеграция”. ОМДА- БГ. ISBN 978 954 9719 28-4. София.
2. Даракчи, Ш. 2013. *Джендър проблеми в творчеството на Иван Хаджийски*- предстои публикуване
3. Darakchi, Shaban. 2013. *Globalizing Gender/ Gendering Globalization*. In: “International Student Congress Gender Book”- April, 2013. Maltepe University, Turkey
4. Darakchi, Shaban. 2012. *What is Gender Display?* In: “IGLYO on Gender”, Issue 20, Autumn 2012, p.17-22. Brussels.
5. Даракчи, Ш. 2011. *„Асексуалните граждани”- проблематизиране на понятието сексуално гражданство*. В: сп. Социология, Брой 3/2011. София
6. Darakchi, Shaban. 2009. *Men on maternity leave*. In: “Sociology and Law: The 150th Anniversary of Emile Durkheim (1858-1917)”. Cambridge Scholar Press. London.
7. Даракчи, Ш. 2007. *„Етнос, религия и социализация- случаят Брезница”*. В: Серафимова. М. *„Има ли модерно свещено”* Университетско издателство Благоевград.

